

6461

891.99

U-79

2003

2011

Հրատարակութ. Ս. Եղիգարեանցի (Մեծ-Ղարաքիլիսեցի).

1919

պ.

1919

ՍՏԵՓԸՆ ԸՆԵՏԻՋԵԱՆ - ԲԱՆԱՆՑԵՑԻ.

ՆԱՀԱՏԱԿԸ

1919

ԹԻՖԼԻՑ

Տպար. Յ. Մարտիրոսյանցի. || Тип. Н. Мартиросианца.

Орбелиановская ул., д. № 12.

1898

Доз. ценз. Тифлисъ, 13-го Октября 1897 г.

32/65-4. 4.

13220-58 9.

Ն Ա Հ Ա Տ Ա Կ Ը

I.

Գանձակի գաւառի՝ Բանանց, Խաչակապ, Փիւր, Կիրանց և Քարհատ գիւղերին մօտիկ, Ղուշղա-
րա գետի աջ ափից քիչ բարձր, գտնուած է
Նահատակ անուն կրող սրբավայրը, ուր ա-
ւագ չորեքշաբթի օրը ժողովուած է շրջակայ
գիւղերից ուխտաւորների մեծ բազմութիւն՝ Նա-
հատակի գերեզմանին երկրպագելու համար: Այդ
չորեքշաբթին կոչուած է «չիք» օր, իսկ Նա-
հատակ գնալը՝ «չիք» գնալ: Տօնից մի քանի
օր առաջ Նահատակի պատմութիւնը բերանից
բերան է անցնում: Գիւղի ծերերը պատմում
են. — «Երբ մենք զուրկ էինք զեռ քրիս-
տոնեայ մեծ թագաւորի պաշտպանութիւնից.
երբ անօրէնն աւերում էր մեր երկիրն ու քան-
դում մեր տները: Երբ նա՝ անգութը, պղծում
էր մեր սրբավայրերն և անպատուում մեր հարս-
ներին ու աղջկերանց, մեզ պաշտպանելու եկաւ
հեռու երկիրներից մի անյայտ մարդ, անունով

Վարդան: Նա մի ջահել-ջիւան ¹⁾ տղայ էր, բոյով-բուսաթով, թե ու թիկունքով, եարադասպար ²⁾ կապած, սուր ու թուր կախած. առիւծի պէս ուժեղ էր նա, վազրի պէս յանդուգն: Նրա համար կուեկը զուարճութիւն էր, արիւն թափելը հանաք, թուրն ու խանչալը՝ խաղալիքներ. բայց կուռւմ էր միայն վատի հետ, արիւնը ոթում էր անգութից, այն մարդակերպ դազանից, որը չը զիտէ ինչ է խիղճը, ինչ է գութն ու բարութիւնը: Վարդանը կըռւում անողորմ էր, յետ նահանջել չը զիտէր. առանց ետ ու առաջ նայելու նետում էր նա իշան կրակի մէջ, գնում էր համարձակ դէպի մահուան գիրկը, մի րոպէ անգամ չը մտածելով, որ այն ահեղ, սոսկալի գրկից յաճախ չէ լինում վերադարձ երբէք: Վարդանը դուրս էր գալիս կուլի միայն ուժեղ թշնամու դէմ, և դուրս էր գալիս մարդ ու մարդանա ³⁾, երես առ երես կուեկու, այլ ոչ թէ գաղտագողի, ծածուկ, թփերի տակից:

Երբ թշնամին թույլ և անգոր էր լինում նրա դէմ կուեկու, երբ նա զէնք չէր ունենում մօտը, Վարդանը նրան երբէք ձեռք չէր տալիս ու անխառն ճանապարհում էր, ասելով՝ «գնա,

¹⁾ Քաջ երկտասարդ: ²⁾ Զէնք: ³⁾ Աղնուլթեամբ:

բալամ, ¹⁾ գնա քեզ համար. բայց միւս անգամ, երբ էլի անցնելիս լինես այս ճանապարհով, զէնք վերցրու հետդ. այն ժամանակ ես քեզ ցոյց կը տամ, թէ ինչպիսի նախ է ծնել ինձ. գնա ու պատմիր դաշտի թուրքերին, որ Վարդանը նամարդ ²⁾ տղայ չի, որ նա ձեզ պէս անզէնի դէմ զէնքը ձեռքին դուրս չի դալիս երբէք:» Երբ պատահում էր՝ կուռւմ թըշնամին նրան անձնատուր էր լինում, Վարդանը վերցնում էր նրա վրայից թուրը, միջից կոտրում էր, թքում էր վրան ու շարտում մի կողմ, ասելով՝ «նամարդ, դու արժանի չես վրադ թուր կրելու, և պիղծ է այդ թուրը, որը դու չը կարողացար ներկել քո թշնամու արիւնով. նահլաթ ³⁾ քո տղամարդութեանը, հարամ ըլի փափախդ, գնա ու զլիւղ կնկայ լաջակ ⁴⁾ կապիր, նստիր տանը, թել մանիր ու կարպետ գործիր. դու տղամարդ չես այսուհետեւ:» Նամարդ թշնամին գնում էր ու էլ երբէք չէր համարձակում կոխել Վարդանի հանդավարը ⁵⁾. Նրա տուած թուրն ու մուրը մահուան հարուածի չափ ծանր էր միշտ նամարդի համար: Վարդանը գիշեր-ցերեկ հանգիստ չը զիտէր. իրան պէս մի խումբ քաջեր հաւա-

¹⁾ Բարեկամ, տղայ: ²⁾ Անագնիւ, անպիտան: ³⁾ Ամօթ: ⁴⁾ Կանանց գլխի զարդ: ⁵⁾ Երկերը, շրջանը:

քած՝ նա ահաբեկում էր անօրէններին, որոնք շատ սակաւ էին համարձակւում երեւալ մեր սարերում ու ձորերում: Վարդանն իր խմբով պահւում էր անմատչելի լեռներում: Ընչպէս էր ապրում, ընչպիսի օր ու կեանք էր քաշում նա այնտեղ, այդ հեշտ է պատմել ու երեւակայել, բայց տանել տարիներ շարունակ այդ կեանքը, միայն նրա պէս հերոսներին է մատչելի: Նրա ու իր ընկերների համար ոչինչ էին ցուրտն ու սառնամանիքը, սովն ու ծարաւը, չոր ու ցուրտ այրերը, ուր նրանք երբեմն հանգիստ էին գտնում. անանցանելի կիրճերը, սեպաձև ժայռերն ու փշոտ մացառները, որոնց միջով նրանք յաճախ անցնում էին ու անհետանում թշնամու աչքից: Երբ հարայն ¹⁾ ընկնում էր գիւղերը, Վարդանն իր խմբով դուրս էր գալիս իր դարանից ²⁾ ու կայծակի արագութեամբ հասնում էր օգնութեան անդէն, անպաշտպան ժողովրդին. նա կոտորում, բռնում, ջարդում էր անօրէններին ու կրկին թռչում իր անառիկ, իր ազատ լեռները: Պատահում էր, որ հարս կամ աղջիկ էին փախցնում որ և է գիւղից, խաբարը ղուշի թւում իսկոյն գնում, հասնում էր Վարդանին. նա լուրն առնելուն պէս իր

¹⁾ Վտանգի լուրը: ²⁾ Ապաստարանից:

ջիւան քաջերով իջնում էր լեռներից դաշտ, ուր թշնամին այլ ևս չէր կարողանում պրծնել նրա ձեռքից: Վարդանի սուրը աջ ու ձախ անխնայ բրդում էր թշնամուն, որի ձեռքից խլելով թանկագին դանձը, կրկին դարձնում էր նրան իր տիրօջը:

II.

Դէ էլ ընչպիսի սիրտ կարող էր գիմանալ Վարդանի առաջ. քարն անդամ զգացմունք կրստանար, եթէ դրած լինէր նրանց կրճերում, որոնց Վարդանն ազատում էր գերութիւնից ու հալածանքներից, որոնց համար նա իր ծաղիկ կեանքը մահացու վտանգների էր ենթարկում միշտ: Վարդանի անունն անգամ հալ ու մաշ էր անում ջահիլ-ջհուլ ¹⁾ հարս ու աղջկերանց սրտերը, բայց նրան ոչ ոք չէր գերում. նա մնում էր բոլորի համար հաւասար եղբայր, բոլորի պահապան հրեշտակ ու միշտ ազատ պահւում էր իր լեռներում: Ամեն տարի համբարձման տօնին, երբ աղջկերքը գնում են կարկաչահոս առուակների ափերի մօտ ծաղիկներով վիճակ զցում, իրանց սրտերի դարդերին ²⁾ դարման ³⁾ փնտռում, առաջին վիճակը զցում էին

¹⁾ Ղատ երիտասարդ: ²⁾ Ցաւերին: ³⁾ Դեղ:

Վարդանին, բայց նա ոչոքի չէր վիճակուում, կարծես աղջկերանց մէջ նրան արժանի ոչոք չը կար, կարծես ինքն Աստուած նրա համար մի թաքուն տեղ մի չը տեսնուած հիւրի-փես-րի էր ¹⁾ ինամքով պահում-պահպանում: Ան-ցաւ մի քանի տարի: Վերջապէս գտնուեց Վար-դանի համար այդ հիւրի-փեսարին. նա էր Բա-նանցեցի Աղիզանց Նախշունը:

Մէկ անգամ Համբարձմանը, երբ գիւղի աղ-ջըկերքը սովորաբար գնացին Ծիրանաւորի առ-ուակի ափին վիճակ զցելու, Վարդանն ու Նախշունը միմեանց վիճակուեցին: «Աստու-կամքն է այդ», — ասացին միւս աղջիկները, շնորհաւորելով, աչքալիսէք ասելով իրանց բաղ-դաւոր ընկերուհուն: Նախշունը շատ ամաչեց ու շատ կարմրեց. նա ինչորեք ընկերուհիներին ոչոքի ոչինչ չասել: Նրանք խոստացան ոչ մի տեղ ձէն ու ծպտուն չը հանել, զիտէին, որ առանց այդ էլ իսբարը դուշի թեւով հասնելու է Վարդանին: Աղիզանց Նախշունը ամբողջ գիւղում մի հատ էր միայն. ի՞նչ ամբողջ գիւ-ղում, ամբողջ աշխարհում նրա նմանը հազիւ գտցէ գտնուէր. նա մի շատ գեղեցիկ, մի սքան-չելի, մի աննման, մի հրաշալի, մի կեանք մա-

¹⁾ Զատ գեղեցիկ կին:

շող, մի սիրտ հալող, մի հողեհանիչ, էլ ի՞նչ ասեմ — մի կատարեալ ջանի կրակ, մի հրապու-րիչ, մի սիրուն-շարժաղ աղջիկ էր: Ի՞նչ ասել. արդէն ասուած է, որ ծաղիկներ շատ են բուսնում կանաչագարդ դաշտերում ու պարտէղ-ներում, բայց ոչ մինը նրանցից վարդի գեղեց-կութիւնը, հոտն ու քնքուշութիւնը չունի. ատողեր շատ են փայլում երկրանց երեսին, բայց ոչ մինի ըռելիւր չէ իր փայլով արեղակի հետ համեմատուիլ: Զարժաղ աղջիկներ շատ կալին դիւղերում, բայց ոչ մինը Նախշունին հասնել չէր կարող. նա բոլոր աղջկերանց մէջ ամենա-աղիկն ու ամենանախշունն էր, և կարծես ինքը Նախախնամութիւնն էր նրա անունը դրել Ա-ղիզանց Նախշուն: Ջահիլ-ջհուլ տղէքը շատ էին ախ ու վախ անում Նախշունի ետեւից, շատ էին իրանց գլուխները տափերին թակում, բայց բոլորը իզուր. նրանց հառաչանքները ար-ձաղանք չէին գտնում Նախշունի սրտում...

III.

Մի անգամ Վարդապառին Բանանցի ջահիլ-ները, տղայ ու աղջիկ, հարս ու հարսնայու-մեծ բազմութեամբ հաւաքուել էին Դիմաց-տե-

ղը, ¹⁾ ուր Մոնթուենց մղըրտանձի ²⁾ տակին կկլում էր զաւալ Թիւնիի գունէն ու պարող-պարողի ետեւից կանչում ասպարէզ: Աղջկերքը պարում էին, տղէքը շօքօշ ³⁾ էին տալիս նրանց. ոսկին ու արծաթը կարկուտի պէս թափւում էր զաւալ Թիւնիի գլխին: Իւրաքանչիւրը շօքօշ էր տալիս իր սրտի ընտրածին. էլ տղայ չէր կար, որ սրտումը մի դարդ չունենար ու այդ դարդին դարման չը փնտռէր Մոնթուենց մղըրտանձի տակին... Տղէրանց մի ստուար խումբ, քաշուած մի կողմ, մեծ ուշադրութեամբ լուռ ու մունջ դիտում էր պարողներին. նրանցից շօքօշ տուողներ չը կային. նրանց մէջ զբտնուում էր այդ միջոցին ջիւան Վարդանը, որը Վարդափառի Հանդէսը տեսնելու համար օրը կէսօրին ծածուկ իջել էր Ղաշխա-քար սարից Գիմաց-տեղը: Երբ Ղաւալ Թիւնիին սկսեց ածել

¹⁾ Բանանցի գիմացին, Ղուշղարա գետի աջ ափին գտնվում է այգիների ու պարտէզների մի երկար շարք, որը յայտնի է «Գիմաց-տեղ» անունով: ²⁾ Տանձենի, որի պտուղները շատ քաղցր են, մեղրահամ են: ³⁾ Ի պատիւ պարողի նրա ծանօթները, բարեկամներն ու ազգականները դաւալին քաջալերութեան համար փող են նուիրում. այդ կոչում է շօքօշ (շաքաշ). երբեմն փողը տալիս են պարողի ձեռքը, որը պարը վերջացնելուց յետոյ տալիս է դաւալին: Եթէ շօքօշը մի րուբլուց բարձր է, այն ժամանակ դաւալը վերցնում է իր համար որոշ սուկոս (րուբլուց 5 կ.), իսկ մնացածը յետ է տալիս նրան, որը սուկել է շօքօշը:

ուզուն-դարէն ¹⁾, պարերի կարգադրիչ Գեօղալ աքիրը աղջկերանց խմբի միջից դուրս քաշեց պարելու Աղիգանց Նախշունին: Նա շատ նազ ու սազ ²⁾ արաւ, շատ դէս ու դէն քաշուեց, էս հարսի, էն հարսի թւի տակ թագ կացաւ, բայց չը կարողացաւ Գեօղալ աքօր ճանկերից պրծնել. երեսը կիսով չափ դանդուակով ³⁾ ծածկած՝ նա դնաց ու կանգնեց մի վայրկեանաչափ դաւալի առաջին ու սկսեց պարել ուզուն-դարի եղանակով: Ո՞նց էր պարում նա. այդ ոչ զբնով կարելի է գրել, ոչ լեզուով պատմել. լորն ու կաքաւն անդամ չեն կարող նրա պէս սուղրուղ ⁴⁾ տալ, նրա պէս լողալ օդի մէջ. նրա ոտի պիւթն անգամ կարծես գետնին չէր դիպչում. նրա թըշերը նորաբաց վարդի պէս հրհրատում ⁵⁾ էին ու նայողին խելքահան անում: Տղէքն իրար ետեւից շօքօշներ էին տալիս նրան, բայց նա ոչօքի ձեռքից չէր ընդունում շօքօշը ⁶⁾. աչքերը զետնին դրած նա չէր նկատում կարծես,

¹⁾ Պարի յայտնի եղանակ է: ²⁾ Զատ կոտրատուեց: ³⁾ Ծածկոց երեսի, քօղ: ⁴⁾ Սահել: ⁵⁾ Փայլում: ⁶⁾ Եթէ պարող աղջկան մի բոլորովին անձանօթ, օտար տղայ շօքօշ (շաքաշ) տալիս, այդ նշանակում է, որ տղան նրան համակրում է ու հրապարակով առաջարկում է նրան իր ձեռքն ու սիրտը. աղջկին ընդունում է, կամ ոչ. շօքօշի ընդունելն օտար աղայի տղից փոխադարձ համակրութիւն է նշանակում. աղջկիւր սուս ու փուս ընդունում է նրա առաջարկութիւնը, նրա հարսնացուն է դառնում: Սովորաբար այդ առաջուց մեծերի ձեռքով նախապատրաստած է լինում:

Թէ ո՞վ է իրան շօքօշ մեկնում: Խեղճ տղէքը, ճար ու իլաջը կտրած, տանում էին շօքօշներն ու կպցնում դաւալի ճակատից, որը ողևորուած գրանից, աւելի ու աւելի ուժգին էր փչում իր գունդէն: Իսկ Նախշունը պարում էր ու պարում. նա կատարեալ կրակ էր կտրել և այլում ու դադում չորս կողմի տղէրանց սրտերը: Յանկարծ դաւալի առաջին կազմուած շրջանի մէջ երեւաց մի վիթխարի երիտասարդ, ոտից մինչև գլուխ սպառազինուած. նրա աչքերը կրակ էին ցայտում. յանդուգն ու համարձակ նա նայում էր իր չորս կողմը: Մի ընդհանուր «անջ» դուրս թռաւ այդ միջոցին բոլորի կրծքերից. մեծ ու պտիկի դարմացմամբ ու հիացմամբ նայում էին նրա վրայ. նա ջիւան Վարդանն էր, որի մասին առասպելներ էին պտըտում ժողովրդի մէջ և որն առաջին անգամն էր այդպէս հրապարակով լոյս աշխարհ դուրս գալիս: Մի վայրկեանաչափ Նախշունին զիտելուց լետոյ, նա հանեց ծոցի գրպանից մի ոսկի ու մեկնեց Նախշունին, որը գողգողջիւն ձեռքով ընդունեց նրա ձեռքից շօքօշն ու շարունակեց իր պարը: Վարդանը զնաց իր տեղը. Նախշունը պարեց դադստանին ¹⁾, նետեց դաւալի առաջը Վարդանի տուած շօքօշն ու զնաց, անհետա-

¹⁾ Լեզգիական:

ցաւ աղջկերանց խմբի մէջ: Երբ արեգակը մայր մտաւ, տղէքը հալլի ¹⁾ պարելով ուղևորուեցին զիւղը, աղջկերքն ու հարսները խումբ-խումբ զնացին նրանց ետեից, իսկ Վարդանը նստեց իր Քիւրան ձին ու զնաց Հին-Անապատի ձորը, ուր սպասում էին նրան իր ընկերները:

IV.

Մի անտուր, մի տարօրինակ դող էր ընկել Վարդանի ջանը. նրա սրտում մի ինչ որ կրակ էր վառուել, որն արդէն այլում, խորովում էր նրան: Նախշունի մասին նա շատ էր լսել, իաց երբէք նրան չէր տեսել. վերջապէս տեսաւ այն սքանչելի կոյսին ու տեսնելուն պէս զգաց իր սրտի խորքում մի բան, որը նա երբէք չէր զգացած առաջ: Իլ չը կարողացաւ համբերել, էլ չը կարողացաւ իր տեղում տղերանց խմբի մէջ ծածուկ պահուել. նա, դաչաղը, դուրս եկաւ հրապաւակ, ժողովրդի մէջ, ու մեկնեց Նախշունին շօքօշը: Նախշունը կարմրեց. նրա թշերն ու շրթունքներն ալաւ-ալաւ ²⁾ արին, շողողացին ճիշտ այնպէս, ինչպէս շող-

¹⁾ Եալլին պարում են միաժամանակ երեքից մինչև վեց հոգի իրար ձեռքերից բռնած (կտր պար): ²⁾ Վառվեցին:

շողում է Տէրութեան ձորի Կարմիր քարը, երբ վաղ առաւօտեան նրա ճակատը զարդարում է արեգակի առաջին հրհրատող ¹⁾ ճառագայթներով, և նա, ջանի կրակը, գողգողջիւն ձեռքով, աչքերը գետնին գցած՝ ընդունեց Վարդանի ձեռքից շօքշը: Նրա մատները դիպան Վարդանի մատներին. կրակ կար, ինչ կար նրանց մէջ. դիւլա-բարութ ²⁾ կար գուցէ նրա եղունգների տակ, — այդ ո՞վ կարող էր իմանալ. Վարդանը միայն այն զգաց, թէ ինչպէս նրա սիրտը դիւլա-խորով ³⁾ եղաւ, ինչպէս նա այրուեց, խորովուեց, կարծես իրա պէս մի ջիւանի ⁴⁾ գնդակ ծակեց յանկարծակի իր սրտի գլխով ⁵⁾: Բայց վաղուց արդէն յայտնի էր ամբողջ աշխարհին, որ դեռ ոչ մի տեղ չէր ծնուած այն իգիթը ⁶⁾, որը կաբողանար բացարձակ կռոււմ մարդ ու մարդանա գնդակ մեխել Վարդանի սրտում. նրա նանի պէս կին մի հատ է միայն եղիլ ամբողջ աշխարհում, ուստի մի Վարդան, մի անյաղթ ջիւան կար միայն աստղերանց տակին... Բա էդ ո՞նց եղաւ, որ մի ջահիլ աղջիկ, մի թող էակ, նրա պէս ազդուն ⁷⁾ տղամարդին գիւլախորով արաւ, գերեց ու կաշկանդեց

¹⁾ Փայլուն: ²⁾ Գիւլա-բարութ՝ գնդակ ու վառօդ:
³⁾ Գնդակահար: ⁴⁾ Ջիւան — շատ քաջ, անգուսպ, անյաղթելի քաջ: ⁵⁾ Սրտի խորքը: ⁶⁾ Քաջ, կտրիճ: ⁷⁾ Անողորմ քաջ:

անխորտակելի շղթաներով. ահր նա չունէր եւրադ-ասպաբ, սուր ու թուր, խանչալ ու հրացան: Ի՛նչ եմ ասում. բա նրա սևորակ աչքերը, զալամ ունքերը, սև ու երկայն մազերը, չինարի բոյը, կաքաւի քալուածքը, հրհրատող թշերըն ու բարակ՝ վարդագոյն շրթունքները, նրա քնքոյշ մատները, նրա մեղմ ժպիտը, նրա հոգի ու սիրտ հալեցնող հայեացքը անթիւ, անհամար թուր ու թուանգի ¹⁾ ոյժ ու զօրութիւն ունէին:

— Չէ, մտածեց Վարդանը. Նախշունին իր նանը ծնել է ինձ համար, և իմ նանը ինձ ծնել է նրա համար. Ինքն Աստուած է այդպէս կարգադրել, և թո՛ղ կատարուի նրա կամքը. ես Նախշունին իմ ձեռքից չեմ թողնիլ երբէք. նա իմ բաղդը, իմ մուրազն է. առանց նրան ես այլ ևս չեմ կարող ապրել այս փշոտ ու տառապալիտ աշխարհում. առանց նրա կեանքն ինձ համար անվերջ տանջանքի աղբիւր կը լինի միշտ:

Վարդանը գիտէր, որ նա մարդկանց մէջ խաղաղ ապրել չէր կարող. նա յայտնի դաջաղ ²⁾ էր, թողլերին ու անօգնականներին պաշտպանող զաջաղ:

Նա ունէր բազմաթիւ թշնամիներ, որոնք

¹⁾ Հրացան: ²⁾ Փախստական:

նրան միշտ փնտռում էին. նրա ամեն մի մա-
ղին նրանք մի-մի ոտիկ կը տային, եթէ գը-
տնուէր մէկը, որը կարողանար Վարդանին կեն-
դանի կամ մեռած նրանց ճանկը դցել:— Ի՞նչ
դործ ունեմ ես մարդկանց մէջ,— մտածում էր
Վարդանը, — ես դինջ ու խաղաղ ապրել ալ և
չեմ կարող. թողնել լեռներն ու դնալ այնտեղ,
բաց դաշտում փռել վատ անգութի լծի տակ,
ո՛հ, զրանից դաժան բան ես երեւակայել երբէք
չեմ կարող: Ար վախցնեմ ես իմ Նախշունին
սարերը, այնտեղ ազատ բնութեան զրկում կ'ապ-
րենք մենք երջանիկ, և երբ ես ռազմի դաշ-
տերից վերադառնամ ու արիւնաթաթախ կը
վերադառնամ տուն, նրա մի ժպիտն անգամ
բաւական կը լինի բուժելու իմ վէրքերը. նրա
զրկում ես հանգիստ կառնեմ ու միշտ կը սպա-
սեմ, որ երբ կրկին հարայն ընկնի մեր ձորերը,
ես արձակ-համարձակ կիջնեմ լեռներից դաշտ
ու կը գնամ-կուռելու այնտեղ դաժան թշնամու
դէմ, լաւ իմանալով, որ այնտեղից, անմատչե-
լի լեռանց զաղաթներից նայում է իմ ետեւից
իմ սիրուհին, իմ սրբութիւն սրբոցը, իմ պա-
հապան հրեշտակը, իմ եղեմահրաշ դիցուհին,
որը ուղղած հայեացքը դէպի հորիզոնի խորքե-
րը՝ խրախուսում ու քաջալերում է ինձ այն-
տեղից....

Ի՞նչ էր Նախշունի զրութիւնը այդ ժամա-
նակ: Նրա հանգստութիւնն էլ խանգարուեց.
նրա սիրտն էլ կրակ կտրեց: Գիշերը նա հան-
գիստ քուն չունէր: Վարդանի պատկերը նրա
աչքերի առաջից չէր հեռանում երբէք: Դող
էր ընկնում նրա ջանը, երբ նա լսում էր Վար-
դանի անունը. սիրտն ուզում էր տրաքուի,
դուրս թռչի կրծքից, երբ լսում էր Վարդանի
որ և է նոր քաջագործութեան մասին, և նա,
քաջը, օր օրի վրայ մեծ հուշակ էր ստանում,
նրա անունը դրմբում էր ամեն տեղ: Դէ՛ Նա-
խշունի պէս ջահիլ աղջկայ գողտրիկ սիրտը էլ
ո՞նց կարող էր հանգիստ իր տեղը կենալ: Համ-
բարձման օրը վիճակում Վարդանն իրան ըն-
կաւ, — մտածում էր Նախշունը, — Վարդափառին
նա եկաւ Դիմաց-տեղն ու այնտեղ Մոնթունց
մղրըտանձի տակին միայն իրան, Նախշունին
շօբօշ տուաւ, ուրեմն այդ բանում Աստու-
մատը խառն է. Նա ինքն է այդպէս կարգա-
դրել ու նրանց երկուսին, Վարդանին ու Նախ-
շունին իրար համար ստեղծել: Ո՛հ, սիրտ,
արդեօք կը հանգստանան դու, կը բուժուեն քո
վէրքերը, կը լինի արդեօք դարման քո դար-
դին, կը մեղմանայ դոնէ մի փոքր քեզ լափող
վիշտը, թէ ոչ. ո՞վ սրտի մուրազ, կը կատար-
ուեն դու արդեօք, կը հասնեմ ես քեզ, թէ բո-

լորովին բէյմուրազ ¹⁾ կիջնեմ ես զերեզման: Այդպիսի հարցեր յաճախ ծագում էին Նախշու-
նի գլխում. այն ժամանակ նա քաշում էր
տան խուլ ու մութ պուճախն ու այնտեղ ար-
տասւում....

V.

Յո օրի վրա Նախշունը մայիսեան վարդի պէս
բացւում ու հրհրատում էր: Վարդանի ու նրա
փոխադարձ սէրը գնալով աւելի էր վառւում ու
մտերմանում: Լեռներից Վարդանն ուղարկում
էր Նախշունին ծաղկի փնջեր. նա ինքն էր
քաղում ծաղիկներն ու ինքն էր հիւսում փրն-
ջերը: Գարնան սկզբներին նա ուղարկում էր
հարսի մանիշակ, մայիսին կուսանց վարդեր,
իսկ ամառը՝ եղա-ծաղիկ, լեռանց ծաղիկների
այդ թագն ու պսակը: Փնջերը բերում էին
Նախշունին Վարդանի ընկերները: Նրանք մըտ-
նում էին զիւրը վաղ առաւօտեան կամ երեկոյ-
եան ճրագավառոցին, ճիշտ այն ժամին, երբ
Նախշունը կուժն ուսին դրած, արծաթէ բրդե-
նիքը ²⁾ կրծքից ու թւքերից կախած, զընդ-
զընդալի գնում էր Կարմնջի աղբրից ջուր բե-
րելու: Երբ Նախշունը դնում էր կուժը աղբու-

¹⁾ Մուրազին չը հասած: ²⁾ Արծաթէ դրամներ:

րի լուսակի տակին ու ինքը թեքւում վրան,
այն ժամանակ խորհրդաւոր փունջն ընկնում
էր կամուրջի վրայից ուղղակի նրա կփի վրայ:
Նախշունն իսկոյն հասկանում էր, թէ ումնից
է փունջը, վերցնում էր ու խնամքով դնում ծո-
ցումը, ուղիղ սրտի թուշումը, ճիշտ այնտեղ,
որտեղ ամենից պարզ է լսում սրտի բաբա-
խումը. իսկ թէ ջահիլ աղջկայ սիրտը հնց է
բաբախում այն վայրկեանին, երբ նա իրան սի-
րող տղից ծաղկի փունջ է ստանում,—այդ գըր-
չով զրել կամ լեղւով պատմել անհնարին է.
այդ գլտեն միայն այն բաղդաւորները, որոնց
վիճակուել է ականջը դնել ուղղակի սիրած կոյ-
սի չքնաղ կրծքի վրայ ու լսել նրա սրտի բա-
բախումը: Վարդանը այդ բաղդաւորներից չէր:
Ամեն անգամ նա յուզուած լսում էր ընկերոջ
պատմութիւնը՝ թէ ինչպէս նա փունջը նրան նե-
տեց կամրջի բարձրութիւնից. ինչպէս Նախշունը
վերցրեց, հոտ քաշեց փնջից, համբուրեց ու ձախ
ծոցումը դրեց ու յետոյ կուժն ուսեց և ուրախ,
զուարթ գնաց տուն: Երբ ընկերը վերջացնում
էր իր պատմութիւնը, Վարդանը իր կրծքին
խփելով, հայեացքը դէպի վեր ուղղած բացական-
չում էր խրոխտ ձայնով՝ «այի, մուրազ, մուրազ,
եարաբ ¹⁾ երբ կը հասնեմ ես քեզ:»

¹⁾ Արդեօք:

Վարդանի և Նախշունի մասին երգեր շարահերեցին գիւղի աղջիկները, նրանց վրայ հաղ ¹⁾ կապեցին: Այդ երգերը գնալով տաբաճուում էին ու բերանից բերան անցնում: Աշուղները շրջելով գիւղից գիւղ՝ երգում ու փառաբանում էին Վարդանի ու Նախշունի փոխադարձ սէրը: Ոչոք դէպի նրանց չար նախանձ չէր զգում, քանի որ բոլորն էլ գտնում էին, որ նրանք երկուսն էլ անպայման արժանի են միմեանց:

VI.

Նախշունի գեղեցկութեան հռչակը դնաց, տարածուեց հեռու, շատ հեռու: Նրա խաբարը գնաց—հասաւ Գանձակի խանին: Վայն ²⁾ եկել էր ու խեղճ Նախշունին տարեւ, բայց նա ոչ մի բանից տեղեակ չէր. ոչ թէ միայն նա, այլ նրա ծնողներն ու Վարդանն էլ չէին երեւակայում, որ մի օր խանը կրլսի, թէ ինչ հիւրի-փեսարի է Աղիդանց Նախշունը ու մարդ կուղարկի նրան փախցնելու: Անօրէն խանը հաւաքեց մի քանի իղիթ մարդիկ, մեծ պարզկաներ խոստացաւ նրանց և ուղարկեց Բանանց՝ Նախշունին փախցնելու: Խանի մարդիկը եկան ու պահուեցին գիւղից մօտիկ—չուռի ձորի ստուէ-

¹⁾ Երգ: ²⁾ Դժբաղդութիւն:

րախիտ անտառներում, որտեղից կարողանում էին մին-մին գալ գիւղն ու հետամուտ լինել Նախշունին: Նրանք իմացան այդպիսով թէ երբ է նա գնում ջուրը, պարտէղը կամ այգին. երբ է լինում տանը մենակ, երբ է կթում նա դրսում իրանց կովերին ու այծերին: Մի օր վաղ առաւօտեան, տաւարը հանդը քշելուց առաջ, երբ Նախշունը կուժը ուսին գնում էր Վարմնջի աղբիւրից ջուր բերելու, ուղիղ կամուրջի մէջ տեղում նրա վրա լարձակուեցին վեց ձիաւոր թուրքեր, որոնցից մինը ուղղակի չանթեց նրան գետնից, դրեց իր ձիու վրայ ու առաջ արշաւեց. միւսները թափանջաներն ու սրերը ձեռներին պատրաստ հետեցին նրան: «Վայ նանէ,—բացականչեց դժբաղդ Նախշունը,—ինձ տարան. ո՛ւր ես դու, ո՛ւր, իմ ջիւան Վարդան:» Նա էլ չը կարողացաւ խօսել. աւաղակի կոպիտ մատները դիպան նրա բերանին ու սեղմեցին. նա արտասուում էր, բայց անզուլթ անօրէնը ուշ չէր դարձնում նրա արտասուքին: Իրարանցումն իսկույն ընկաւ գիւղը. հարայ-հրոցն աւանջ էր խլացնում: Ջահիլ-ջիւան տղէք շատ դնացին Նախշունի ետեւից, բայց ոչ մինը կենդանի չը վերադարձաւ: Վեց ձիաւորների ճանապարհին միացել էին ձիաւորների ուրիշ խումբեր, ուստի գիւղացի տղէքը թէկ կուռեցին ու

մեռան հերոսաբար, բայց ոչ մինը նրանցից չը կարողացաւ ազատել նազելի Նախշունին, որի արցունքը քարերն անգամ կարող էր ճաքեցնել միջից:

Հարայն Հասաւ Վարդանին: Մռնչաց նա առիւծի պէս, թափահարեց գլուխը, ձի նստեց ու կայծակի արագութեամբ դուրս թռաւ Տէր-ւուտայ ձորից, ձայն տալով իր ընկերներին. «տղէք, գնանք, հասնենք խանի մարդկանց ետեւից. եթէ Նախշունը իմ ձեռքիցը գնայ, ես այլ ևս կենդանի չեմ վերադառնալ այս ձորերը. այդ լաւ իմացէք:» Տղէքը աքացեցին ձիաներին ու կրակ կտրած թռան իրանց առաջնորդի ետեւից:

Սար ու ձոր դղրդում ու թնդում էր նրանց ձիաների ոտների շրթակոցից: Մկեց աղբրում Վարդանը Հասաւ թշնամու ետեւից ու կռուի բռնուեց նրա հետ. սկսուեց կռիւ, սոսկալի, արիւնահեղ կռիւ: Թշնամին մեծ ջարդ կրեց, դիակներով ծածկեց ճանապարհը: Մկեց աղբիւրի սուրբ ջուրը ներկուեց նրա պիղծ արիւնով. միայն երկու հոգի ազատուեցին թշնամու խրմբից: Նրանք թողեցին ամեն բան, թողեցին Նախշունին ու փախան քաղաք՝ խաբարը խանին տանելու համար: Ազատուած Նախշունն ընկաւ Վարդանի գիրկը: «Ո՛հ, իմ աննման

Նախշուն», «ո՛հ, իմ ջիւան Վարդան», — դուրս թռան նրանց շրթունքներից: Մի վայրկեանաչափ նրանք իրար նայեցին, իրար կարօտն առան, յետոյ նրանց շրթունքները մեքենայաբար իրար կպան, և այդպիսով նրանք առաջին անգամ միմեանց շրթունքներից համբույր քաղեցին, մի շատ խորհրդաւոր համբույր, սիրոյ առաջին համբույր....

Նախշունի ծնողները եկան, Հասան նրա ետեւից Մկեց աղբրում ու տեսան նրան ազատուած: Նրանք ընկան Վարդանի ոտները և ուզում էին համբուրել, բայց նա թոյլ չի տուեց այդ, բարձրացրեց նրանց, ասելով՝ «Այսուհետեւ ինձ ձեզ որդի համարեցէք. առանց Նախշունին ես չեմ կարող ապրել. պսակեցէք ինձ սրահետ և թողէք ես սրան տանեմ սարերը, ուր այս թուրը կը լինի միշտ նրա սլաշտպանը. անօրէն խանը իր ամբողջ զօրքով անգամ չի կարող մերձենալ մեր անմատչելի լեռնային ամրոցին:» Նախշունի ծնողները մաճախուեցին: «Ոտով գլխով սա՛ քունն է, որդի,— ասացին նրանք Վարդանին,— միայն դո՛ւ կարող ես սրան պահպանել ու ազատել անօրէն բռնակալից. բայց սպասիր մի քիչ, թո՛ղ մեր հայոց սուրբ օրէնքի համաձայն պսակենք ձեզ. այժմ մեծ պառ է, սպասեցէք համբարձումն անցնի, և պսա-

կի ժամանակը գալ. հարամ պտուղը մարդ չի կարող մարսել, նույնպէս և հարամ ամուսնութիւնը չի կարող վայելել մինչև վերջն ու երջանիկ մնալ միշտ:» — «Թողէ՛ք այդպէս լինի, — պատասխանեց Վարդանը, — տալիս եմ ձեզ իմ Նախշունին, իբրև ամանաթ. լաւ պահպանեցէ՛ք սրան, մէնակ այլ ևս ջուրը չ'ողարկէ՛ք, իսկ ես իմ դարանից ախուհետեւ աւելի մեծ ուշադրութեամբ կը հսկեմ ճանապարհների վրայ ու թող չեմ անիլ, որ թշնամու շողքն անդամ երևայ մեր ձորերում:»

Ծնողները Նախշունին տարան տուն, իսկ Վարդանը գնաց, բարձրացաւ իր անառիկ լեռները:

VII.

Երբ իր մարդկանց ջարդի լուրը հասաւ խանին, սաստիկ կատաղեց նա. երկու փախստական ձիաւորներին հրամայեց իսկույն և եթ զըլ-խատել, որ նրանք համարձակուել էին առանց Նախշունին գալ իր աչքերի առաջը: «Նամարդներ, — դուռաց խանը, — ամօթ չի՞ ձեզ համար, որ դուք մի հայի առաջին փախուստ էք տալիս. հարամ լինի ձեր կերածը. հալն ի՛նչ է, որ դուք նրա առաջին փախչում էք:»

Վատաղած խանը հրամայեց մեծ զօրք ուղարկել Ղուշղարի հովիտը, գտնել Վարդանին, ու տեղն ու տեղը կտոր-կտոր անել նրան, եթէ չը յաջողուի բռնել ու կենդանի բերել: Խանի զօրքը մտաւ Ղուշղարի հովիտը, տակն ու վրայ արաւ բոլոր գիւղերը, պղծեց վանքերն ու սրբապալարերը: Աղիզանց տունը Բանանցում թէեւ քանդեցին, քարուքանդ արին, բայց Նախշունին չը գտան. ծնողները նրան մի ապահով տեղ առաջուց թաղցրել էին. Վարդանն իր քաջերով իջաւ Տանձուտի լեռներից ու կոււի բռնըռեց թուով անհամեմատ զօրեղ թշնամու հետ: Վախը պատահեց Տեմբույ ձորում, որը խառնուում է Ղուշղարի հովիտի հետ Խաչակապի կամրջի մօտ: Թշնամու արիւնը գետի պէս հոսում էր: Վարդանն իր քաջերով կողք կողքի տուած առաջ էր շարժւում ու ջարդում թշնամուն. աջ ու ձախ նա բրդում էր. նրա չորս կողմում անօրէնների զիականք էին փռուած: Բայց յանկարծ անօրէնի մինը մահացու հարուած տուեց Վարդանին: Չը նայած վերքին, նա անապատի անդուռալ առիւծի պէս առաջ էր շարժւում. նրա թուրը չը տեսնուած ու չը լսուած հրաշքներ էր գործում: Զգալով, որ մօտեցել է իր վերջին րոպէն, նա ձայն տուեց ընկերներին. — «տղէ՛ք, հասաւ արդէն ճակատագրական րոպէն,

ես մեռնում եմ, էլ աղատուել չեմ կարող, թողէք ինձ, հեռացէք, փախէք մեր սարերը, դուք դեռ շատ պէտք կը դաք մեր ժողովրդին. պատրաստ եղէք միշտ պաշտպանել նրա օջաղն անօրէններէն»։ Տղէքը, սովոր լինելով միշտ կատարել իրանց առաջնորդի հրամանը, յետ նահանջեցին Տանձուտի լեռները։ Վարդանն արիւնսաքամ էր եղել արդէն. այլ ևս չը կար նրա մէջ ոյժ շարունակելու անհաւասար կռիւը. սրբերի հարուածները նրա վրա անխնայ թափուում էին։ Նրա ոտները թուլացան. նա ընկաւ, բայց մինչև վերջին շունչը կուէց իր թշնամիների հետ. ընկած ձախ կողքի վրայ, ձեռքը սրտին սեղմած, աջ ձեռքով նա շարունակում էր շարժել սուրը, բայց ոչ նախկին ոյժով ու եռանդով։ «Նամարդներ, — բացականչեց Վարդանը, — ընկածին քաջը չէ հարուածում. նամարդութիւն ¹⁾ է ձեր արածը...»

Նա էլ չը կարողացաւ շարունակել. սուրն ընկաւ ձեռքից։ «Նախշուն, իմ Նախշուն, բէյմուրազ մնացի...» — ձայն տուեց նա։ Մահուան տագնապի մէջ մի անգամ էլ թույլ, շատ թույլ մըմնջացին նրա շրթունքները «Նախշուն» նուիրական անունը, և նրա հետ միասին նա կարծես դուրս փչեց իր կրծքից իր բոլոր իղձե-

¹⁾ Անազնուութիւն։

րը, իր սրտի մուրադը, իր կեանքն, իր հողին, իր ամբողջ հույսինը. նա մեռաւ քաջի ու հերոսի մահով...

Երբ մութը ծածկեց երկիրը, Վարդանի ընկերները իջան լեռներից, իրանց սրերով դերեզման փորեցին քաջի ընկած տեղը, փոքրիկ ժայռի տակին ու ամփոփեցին այնտեղ թանկագին ընկերօջ մարմինը։ Նրանք խաչ չը տընկեցին վրան, որպէսզի անօրէնը չը գտնի նրա գերեզմանը։ Վառուած վրէժխնդրութեան կրակով Վարդանի ընկերները կրակ էին թափում միշտ թշնամու գլխին, որն էլ առաջուան պէս չէր համարձակում պղծել մեր երկիրը։ Անբաւականների թիւը գնալով բազմանում էր։ Վարդանի ընկերներին միանում էին նոր ու նոր քաջեր, որոնք ամենայն սրբութեամբ կատարում էին նրա վերջին պատուէրը, այստեղ-այնտեղ դարան մտած՝ հարկը պահանջած դէպքում պաշտպանում էին նրանք անտէր, անօգնական ժողովրդի օջաղն անօրէնների սրբապղծութիւններից ու աւերմունքներից։ Վարդանը թէև չը կար, բայց նրա անունը առաջուան պէս սարսափ էր տարածում խանի մարդկանց վրայ, քանի որ նրա հրոսակախմբերն անողորմ էին վրիժառութեան մէջ։ Վարդանի մահը շատ և շատ թանգ նստեց Գանձակի խանին։

VIII.

Երբ Վարդանի եղբրական մահուան լուրը տարածուեց զիւղերում, սուգ ու շիւանն ընկաւ ամեն տեղ. մեծ ու պստիկ, մայր ու մանուկ ողբում էին նրա կորուստը. քարերը կարծես նոյնպէս արտասուում էին, այնքան մեծ էր ընդհանուր վիշտը: Երբ խանի զօրքերը բոլորովին քաղուեցին, կորան, Աղիզանց Նախշունը մի օր յանկարծակի անհետացաւ զիւղից: Ծնողները շատ փնտռեցին նրան, շատ դէս ու դէն ընկան, վերջապէս դտան նրան Տեմբլայ ձորում՝ նահատակ Վարդանի գերեզմանի վրա յորդառատ արցունք թափելիս: Աւագ չորեքշաբթի օրն էր այդ: Բնութիւնը կենդանանում ու ծաղկում էր նրա չորս կողմում. լերներում դեռ նոր էին հալում ձիւները. կարկաջահոս առուակները արդէն սկսել էին իրանց խորհրդաւոր մեղեդին. թռչունները ծլկում էին կանաչ մարդերում ու ծաղկազարդ ծառերի վրայ. նրանք մերթ թաւալում էին մանուշակի թփերի մէջ, մերթ դէս ու դէն թռչկոտում. իսկ նա, անմեղ կոյսը, նազելի Նախշունը, բնութեան այդ սքանչելի արարածն ու դարդը, չորքած չոր ժայռի տակին, մորմոքիչ ձայնով ողբում էր իր ջիւան Վարդանի անդառնալի կորուստը... Ի՞նչ տխուր

պատկեր էր ներկայացնում այդ բոպէին Տեմբլայ ձորի այդ փոքրիկ անկիւնը, այդ արիւնհաներկ սրբավայրը. գեղածիծաղ, միշտ և յաւիտեան անհող, ծաղկափթիթ բնութիւն չորս կողմում, իսկ այնտեղ, ժայռի տակին՝ միակողմող, վշտահար, անմխիթար մի էակ, որը թէև շատ ու շատ ծաղիկներից զեղեցիկ էր, բայց ափսոս, նրանց չափ երջանիկ չէր... Նախշունն զգում էր, որ աւելի շուտ է անհետանալու բնութեան զրկից, քան չորս կողմի ծաղիկները, որոնց նա երանի էր տալիս, թէև զիտէր, որ նրանց հասակն էլ շատ կարճ է...

Ծնողները հեկեկացող Նախշունին տարան տուն: Ամբողջ ճանապարհը ողորեց նա արտասուքի կաթիլներով, որոնք անընդհատ գլորւում էին նրա աչքերից ցած, և ընկնելով գետնին, այրում, խորովում էին նրան. շատ էր դառը նրա արցունքը: Նախշունն էլ երկար չապրեց. օր օրի վրայ նա մաշւում ու հալւում էր. սրտի կսկիծը լափում էր նրա թոյլ կազմուածքը. հէշտ բան էր, ի՞նչ է՝ Վարդանի պէս զիւցադնից զրկուիլը: Նախշունը նրան այս վշտի ու տառապանքի աշխարհումը էլ չէր տեսնելու. նրա Վարդանը դնաց յաւիտենականութեան զիրար, որտեղից չը կայ վերադարձ երբեք. այնտեղ, այն հեռու ու անյայտ աշխարհում միայն պի-

տի փնտուել նրան, գուցէ այնտեղ է վիճակուած նրանց իրանց սրտերի իղձերն իրագործուած տեսնել. այս աշխարհում նրանց վիճակուած էր միայն վիշտ ու տառապանք, ցաւ ու կսկիծ, ողբ ու դառն արցունք: Սիրոյ առաջին համբոյրը Մկեց աղբիւրի մօտ մի երազ, մի պատահական երազ էր, որը մի վայրկեան հաղիւ տւեց, գընաց ու կորաւ ժամանակի անսահման անդունդի խորքերում. այն հրաշալի վայրկեանը, երջանկութեան այն մօմենտը գնաց, և չկայ նրբան վերադարձ յաւիտեան.... Նախշունը մեռաւ սրտի անդարման դարդից, նրա անբուժելի վշտերից: Նա իջաւ գերեզման բէյմուրազ, իր սրտի իղձերը, իր մուրազն իր հետ միասին իր ծաղիկ կեանքում նա մութ ու մռայլ գերեզմանը տարաւ...»

IX.

Նախշունի արցունքից աղբիւր գոյացաւ Նահատակի գերեզմանի խորքում. այսօր էլ նա հոսում է ժայռի տակից, նա մրմնջում է միշտ մի շատ տխուր մեղեդի: Նայում ես Նահատակի աղբիւրին, և քեզ թւում է, թէ դու այդտեղ բէյմուրազ Նախշունի ողբն ես լսում. կարծես նա դեռ կենդանի քո առաջին կանգնած՝ իւր

եղեմահրաշ դիւցաղնի անդառնալի կորուստն է ողբում. կարծես լսում ես նրա մորմոքիչ ձայնը, նրա հեկեկանքը, և դու մի վայրկեանաչափ մոռանում ես քեզ, զգում ես նրա սրտի կսկիծը, նրա դառն ու անբուժելի վշտերը, նրա անմխիթար յուսահատութիւնը, նրա ճակատագրական դժբաղդութեան ծանրութիւնը...

Ժայռը, որի տակ գտնւում է Նահատակի գերեզմանը, սեւացած է մոմերից: Նա մի նուիրական սրբավայր է: Ժողովուրդն ինքը Վարդանին սրբերի կարգը դասեց ու նրա Նահատակութեան տեղը դարձրեց ուխտատեղի, ուր երկրպագելու են գընում միշտ աւագ չորեքշաբթի օրը, երբ ծնողները գտան այնտեղ Նախշունին արցունք թափելիս՝ իր դիւցաղնի գերեզմանի վրայ: Երկրպագելու են գընում առհասարակ ջահիլները, գլխաւորապէս նրանք, որոնք դեռ չեն հասել իրանց մուրազին այս անցաւոր աշխարհում... Նահատակի ժայռի գլխին բուսած է մի հացի ծառ, որն իր ճղքերը տարածած սրբավայրի վրայ, կարծես գորովագութ մօր նման պահպանելիս լինի նրան ամենայն չարից ու պատուհասից: Ժայռի տակից հոսող աղբիւրը պարզ է ու մաքուր, ինչպէս այն հերոսի սիրտը, որն ամփոփուած է գերեզմանի խորքում: Ժայռին կից հոսում է առուակը. նա էլ աղբիւրի պէս մրմնջ

ջում է մի հոգեմաշ մեղեդի, որը երևակայում է թեան թւերի վրայ տանում է քեզ հեռու, շատ հեռու դէպի այն մռայլ ու ողբալի անցեալը, երբ մեր երկիրն էլ ներկում էր անմեղ զոհների արեան վտակներով: Առուակի ափին կանգնած է ողբացող ուռենին. նրա ճղները ցած են կախուած. նրա գլուխը թեքուած է նոյնպէս ցած, կարծես նա էլ բէյմուրազ Նախշուանի պէս արցունք լինի թափելիս Նահատակի զերեզմանի վրայ: Փչում է զեփիւռը. հացիի ու ուռենիի ճղները մեղմ շարժւում են. լսում ես նրանց մրմունջը, ու քեզ թւում է, թէ մէկը նրանցից՝ անյայտ քաջի, Նահատակ Վարդանի դժբաղդ մայրն է ժայռի վրայ տարածուած, միւսը բէյմուրազ Նախշուանն է նրա զերեզմանի վրայ թեքուած. կարծես միմեանց վշտերը, ցաւերն ու կսկիծը լինեն նրանք իրար յայտնելիս. կարծես նրանք ջանում են մխիթարել իրար, հովացնել զոնէ մի փոքր իրանց միստացող սրտերը, բայց աւանդ, նրանք չեն մխիթարւում. նրանց հոգեմաշ տանջանքներին, նրանց անբուժելի վշտերին չը կայ վերջ յաւիտեան....

Տարին մի անգամ, աւագ չորեքշաբթի զիշերը՝ տօնից առաջ, Նահատակի ժայռի տակից, զերեզմանի խորքից՝ լսում է Վարդանի ձայնը. նա դանդաղութեամբ է իր անտան-

լի վիճակից ու աղիողորմ ձայնով կանչում է իր Նախշուանին: Ողբացող ուռենին նոյնպէս լեզու է ստանում ու խօսում է. այդ խօսում է Նախշուանը: Վարդանի մայրը՝ հացի ծառն էլ լեզու է ստանում ու խօսում: Վարդանն ու Նախշուանը իրար վշտերը, իրար սրտի ցաւերն են յայտնում միմեանց, իսկ դժբաղդ մայրը ջանում է նրանց մխիթարել հանդերձեալ աշխարհի յաւիտեանական երջանկութեան յոյսով. բայց իզուր. դարեր ու տարիներ մինչև օրս վերջ չեն դրել նրանց ցաւերին, քանի որ նրանք իջել են գերեզման բէյմուրազ, և իւրաքանչիւր տարի «չիք» գիշերը Նահատակի սրբավայրում լսում են նոյն դանդաղատները, նոյն հառաչանքներն ու նոյն ողբը...

Վարդանն ասում է.

— Ո՛հ, մութ է այստեղ.

Խաւար է դաժան,

Անդունդ է ահեղ,

Անդունդ անսահման...

Մինչև երբ այստեղ

Ես պիտի տանջուեմ,

Այս ահեղ խորքում

Տառապանք կրեմ...

Մինչև երբ արդեօք

Սրտիս բաբախումն

Պիտի պատճառէ,

Ինձ անկերջ տանջանք...

Ո՛հ, ես չեմ տեսնում

Կապուտակ երկինք.

Արեգակ, լուսին,

Աստղեր անհամար,

Ինձ համար երբէք,

Երբէք չեն փայլում...

Սիդաւէտ լեռներ,

Ծաղկաւէտ դաշտեր,

Զորեր, հովիտներ

Մշուշով ծածկուած.

Ձեզնից այդքան շուտ

Ջրկուել, բաժանուել,

Միթէ ինձ միայն

Այդ էր վիճակուած:

Թողի տուն ու տեղ,

Մայր, քույր ու եղբայր.

Փախալ ես լեռներ,

Անառիկ լեռներ,

Ուր ազատ ապրեի,

Ազատ օդ շնչել

Զգտում էի միշտ

Իմ բոլոր ոյժով...

Իջալ ես մի օր

Վիթխարի սարից,

Գնացի այնտեղ,

Ուր հարս ու աղջիկ

Կանաչ պարտէզում

Պար էին պարում

Ձեռք ձեռքի տուած՝

Ջահիլ ու ջիւան

Տղերանց առաջ:

Երջանիկ օրեր

Ես չէի տեսած.

Սիրուհուն կրծքիս

Ես չէի սեղմած.

Այնտեղ ծառի տակ

Առաջին անգամ

Նոր կեանք զգացի,

Նոր հոգի առայ...

Նախշուն, իմ Նախշուն,

Ես քեզի տեսայ...

Թշնամին անդուծ

Քեզ ինձնից զրկեց,

Ինձ քեզնից խեց

Ու այս անդունդի

Խորքերը նետեց...

Ո՛հ, մեծ են սրտիս

Վիշտն ու տառապանք.

Հատ դաժան են նրանք

Ու շատ անողորք.

Նախշուն, իմ Նախշուն,
 Ո՛ւր ես դու արդեօք:
 Գոնէ մի կաթիլ
 Արցունք քո աչքից
 Եթէ վալր ընկնէր
 Գերեզմանիս վրայ,
 Ես այսքան սաստիկ
 Էլ չէի տանջուիլ,
 Գոնէ մի ըռպէ
 Հանդիստ կը զգայի...

Արի, Նազելի,
 Արի, աննման.
 Միշտ ու յաւիտեան
 Այս ժայռի տակին՝
 Տարիներ երկար
 Ու դարեր անհուն
 Ես քեզ եմ սպասում,
 Իմ ազիզ Նախշուն...
 Խօսում է Նախշունը:

— Սկսած այն օրից,
 Երբ չար թշնամին
 Դրեց այստեղ վերջ
 Քո ծաղիկ կեանքին,
 Կանգնած այս ձորում
 Առուակի ափին,
 Միշտ քեզ եմ ողբում

Իմ ջիւան դիւցազն,
 Իմ քաջն Վարդան:
 Արցունք յորդառատ,
 Արցունք դառն շատ
 Գերեզմանիդ վրայ
 Ես թափում եմ միշտ.
 Բայց մի ըռպէ,
 Գոնէ մի վայրկեան,
 Կսկիծն ու ցաւերն
 Իմ սրտի խորքում
 Դադար չեն առնում,
 Ձեն էլ մեղմանում...

Ո՛հ, մի՛նչեւ երբ այսպէս
 Քեզ պիտի ողբամ.
 Մինչեւ երբ այսպէս
 Առուակի ափին
 Պիտի սպասեմ
 Քո վերադարձին...

Կը գա՞յ այդ օրը,
 Կը տեսնե՞մ ես քեզ.
 Թէ այստեղ կանգնած
 Միշտ ու յաւիտեան
 Պիտի ողբամ քեզ,
 Իմ ջիւան Վարդան:
 Խօսում է Վարդանի մայրը.
 — Իմ ազիզ բալայ,

Իմ ջիւան վարդան,
 Իմ զաւակ սիրուն,
 Իմ որդի անյաղթ,
 Եւ դու դուստր իմ,
 Նազելի Նախշուն.
 Իմ սրտի ցաւերն
 Նոյնպէս դառն են շատ.
 Կսկիծն ու տանջանքն
 Ինձ մաշում են միշտ:

2ը կայ մեր վշտին
 Ոչ մի կարեկից,
 2ը կայ մեր ցաւին
 Այտեղ մի դարման...

Բայց այնտեղ հեռու
 Կապոյտ երկնքում
 Կայ Աստուած հզօր,
 Աստուած մեծազօր:
 Նա տեսնում է մեզ.
 Մեր հառաջանքները,
 Լացն ու կոծը մեր,
 Յուսով եմ՝ վաղ-ուշ
 Նրան կը հասնեն:

Նա մեզ չի թողնիլ
 Յաւիտեան տանջուել,
 Արիւն-արցունքով
 Գետինը ներկել.

Կը հասնի ժամը,
 Կը բացուի ատեան,
 Եւ Նա կը կանչի
 Իր շուրջը մարդկանց. —
 Կը սկսի քննել,
 Կը սկսի կշռել
 Նրանց մեղքերն,
 Անթիւ, անհամար:

2ար մարդն այնտեղ
 Պատիժ կը ստանայ,
 Բարին, արդարը
 Դրախտ կը գնայ,
 Ուր կայ միայն սէր,
 Սէր ու միութիւն,
 Սէր վառ ու անհուն
 Ու յաւիտենական...

Դուք էլ, զաւակունք,
 Կը գնաք այնտեղ,
 Իրար կը տեսնէք,
 Իրար կը սիրէք.
 Երջանիկ կը լինէք
 Միշտ ու յաւիտեան,
 2էք զգալ ոչ վիշտ,
 Ոչ ցաւ, ոչ տանջանք.
 2էք լսիլ այնտեղ
 Ողբը թշուառի,

Չէք տեսնիլ երբէք
 Նրա լացն ու կոծ,
 Նրա տառապանք,
 Նրա չարչարանք:
 Դրախտում բոլորն էլ
 Են միշտ երջանիկ,
 Քանի որ այնտեղ
 Չը կան չար մարդիկ...

Արեւելքում արդէն փայլում է արշալոյսը. օրը բացւում է: Սրբավայրում տիրում է կրկին խորհրդաւոր լուսթիւնը. լսում է միայն առուակի խոխոջիւնն ու երբեմն, երբ փչում է մեղմ զեփիւռը, հացիլի ու ուռենիի ճղներէ հոգեմաշ մըմունջը...

X.

Մեծ պասի առաջին օրերից սկսած՝ զիւղի հարսներն ու աղջկերքը սկսում են Նահատակի տօնի համար պատրաստուիլ. կանաչ-կարմիր շորեր են կարում, սիրուն-շարմաղ ¹⁾ կուլտաններ ²⁾ են նախշում, զառ ու զառքաբով, ³⁾ ոսկի-արծաթով ծաղկանկար արխալուղները, լէհիններն ⁴⁾ ու շիւա-շապիկները ⁵⁾ զարդարում,

¹⁾ Չարմաղ-շատ սիրուն: ²⁾ Գլխի զարդարանք: ³⁾ Ոսկեղէն: ⁴⁾ Զրջագգեստները: ⁵⁾ Կարմիր շապիկները:

որ Նահատակի օրը կանաչ քօշերը ¹⁾ հագած, արբեշումի—հրեաթի աղլուխներն ու չարդաթները ²⁾ գլխներին ծածկած, արծաթի բըղենիքը կրծքներից կախած՝ զնան Նահատակի նուիրական գերեզմանին երկրպագելու, նրան իրանց դարդերը յայտնելու, նրանից իրանց սրտերի մուրազի իրադործումն խնդրելու: Մեծ ու զօրաւոր ուխտատեղի է Նահատակի գերեզմանը. մուրազեթրան ³⁾ է նա. բաւական է, որ հեղ, հանդարտ ու մաքուր սրտով մոտենաս նրան, համբուրես, մոմ վառես, և նա խնդիրքդ անկատար չի թողնիլ. վաղ-ուշ քեզ քո մուրազին կը հասցնի: Զուր տեղը չեն նրա վրայ այնքան յոյսեր դնում. այրուած ու խորովուած սրտերի միխթարողը, յուսատու աստղն է նա: Եթէ նա չը լինի, էլ ունի կարող ես յայտնել սրտիդ դարդերը, ո՞վ կը լինի քո յոյսը. բաւական է, որ վերջինը լինի քո մէջ, և դու կարող ես հէնց նրանով միայն հարիւր տարուց աւել ապրել աշխարհիս երեսին: Եթէ դու հաւատում ես Նահատակին, նա քեզ յոյս կը տայ միշտ. դու այն ժամանակ կը հաւատաս քո ապագային, իսկ առանց յոյսի սիրտդ պատառ-պատառ կը լինի, և դու ամենանաչար ⁴⁾ մարդը կը լինես

¹⁾ Կօշիկները: ²⁾ Գլխի ծածկոց: ³⁾ Մուրազին հասցնող: ⁴⁾ Ամենախեղճ:

աշխարհիս երեսին. այն ժամանակ մահուան մէջ կը փնտռես քո փրկութիւնը, և ով է իմանում, սատանան միշտ մարդու քամակին կանգնած է, կը գնաս ու կը նետուես կամրջից ցած՝ գետի յատակում հանգիստ գտնելու համար...

Ջրի ճանապարհին պատահում են միմեանց երկու նաղելի աղջիկներ՝ Վարդին ու Ղուղին: Նրանցից Վարդին տխուր է, շատ տխուր. Ղուղին ուրախ է ու զուարթ: Այդ տեսնելով՝ Վարդին աւելի է տխրում. արտասուքի կաթիլները երբեմն դուրս են ցայտում նրա սևորակ աչքերից ու վարդագոյն թշերի վրայով զորւում են ցած. նրա հայեացքն ուղղուած է ցած. պարզ նրկատելի է, որ նրա սիրտը հալ ու մաշ է լինում մի ինչ որ դարդից, որը կրակ դարձած՝ այրում ու խորովում է նրա ջանք:

— Ա՛յ Վարդ, քե մատաղ, ի՛նչու ես տխուր, դարդդ ի՛նչ ա, մի ասա՛, տեսնեմ, — քաղցրութեամբ հարցնում է նրանից Ղուղին:

— Վոյ, աղջի, բա զիտում չե՞ս. բա դու լսել չե՞ս, — հարցնում է Վարդին:

— Հա՛, լսել եմ, — պատասխանում է Ղուղին, — աղջի, բա քու նանն ¹⁾ ի՛նչ ասում:

— Էլ ի՛նչ պիտի ասիլ. ասել է ու պրծել:

¹⁾ Մայրը:

լիմ նանը ուղում չի ինձ նրան տալ, — պատասխանում է Վարդին ու արտասուում:

— Վոյ, ես քու նանին ի՛նչ ասեմ, որ լաւ ըլի, ա՛ Վարդ. ա՛եախ ¹⁾, բա նա Աստոծ չունի:

— Որ ունենայ, նրան կը տայ էլի — պատասխանում է Վարդին:

— Աղջի, բա «նա» ի՛նչ ասում, — հարցնում է Ղուղին:

— Նա էն օրին իրանց տատունց տանն ասել ա, որ ով մեր կամ ուրիշ շինի տղերանցից համարձակուի ինձ տանել, նա այդ տանողին զիւլլախորով կանի: Խաբարն ինձ Մեսի կնիկը բերաւ:

— Վոյ, աղջի, նա էդ կանի, — խօսում է Ղուղին, — նա եարադ-ասպար կապած է միշտ ման գալիս. նրա համար արին թափելը հանաք բան ա:

— Թող թափի ինձ զօռով տանողի արիւնը, թո՛ղ զիւլլախորով անի նրան, միայն թէ ինձ ազատի եսիլութիւնից ²⁾, — պատասխանում է Վարդին, — ես հէ՛նց նրա համար եմ նրան այնքան սիրում, որ նա սուր ու հրացան ա կրում միշտ. պատրօնտաշները ³⁾ խաչիկ-մաչիկ միշտ զարդարում են նրա դօշն ու թիկունքը: Մեր Մայանի հարսանքովը այնքան տղերանցից մի-

¹⁾ Աղջի: ²⁾ Գերութիւնից: ³⁾ Փամփուշտների պայուսակը:

այն նա կարողացաւ խնձորին գիւլով խփել ¹⁾ ու գուլքաներն ստանալ:

— Դրուստ ես ասում, ա՛ Վարդ, դրուստ, — խօսում է Ղուղին, — նա մեր շինի ամենադոչաղ ²⁾ տղերանցից մինն ա. նրա գիւլէն չի խլաթում ³⁾ շատերն ասում են, որ նրա պէս եարաղ-թու-թան ⁴⁾ տղա՛ մնէլ Միրզիկեցի Վափրեյն ա եղել, որի գիւլէն միշտ թշնամու ունքամէջում, ուղղակի նրա երկու աչքերի մէջ տեղումն էր մեխում. ամա իմացի՛ր, դու. որ եթէ քեզ ուրիշի տան և նա քեզ տանողին գիւլլախորով անի, այն ժամանակ նա էլ կը կորչի յաւիտեան:

— Ո՞նց կը կորչի, ո՞ւր կը կորչի. այդ ի՞նչ ես ասում, յուզուած հարցնում է Վարդին:

— Աղջի, նրան Սիբիր կուղարկեն, իսկ դու դեռ թագը գլխիդ կը մնաս եթիմ, և քո ծնողները քեզ էլի մի ուրիշի կը տան, պատասխանում է Ղուղին:

— Ա՛ Ղուղ, ես քու ջանին մատաղ, ես քու ցաւն առնեմ, արտասուալից աչքերով արա-

¹⁾ Երբ նորապսակներին բերում են եկեղեցուց նորահարսենց տունը, այնտեղ դրսում մի ձողակի ծալրին ցցում են մի խնձոր, իսկ ձողակից կապում են մի զոյգ նորահարսի ձեռքով գործած գուլպայ. տղէքն սկսում են հրացանաձգութիւն և աշխատում են գնդակով խփել խնձորին ու թուցնել նրան ձողակի ծալրից. ում այդ յաջողվում է, նա ստանում է գուլպաները: ²⁾ Ամենաքաջ: ³⁾ Զուր չի կորչում: ⁴⁾ Զէնք բռնող:

չում է նրան Վարդին, ասա՛, բա ես ի՞նչ անեմ, ի՞նչ հողն, ի՞նչ ցեխը գլխիս տամ: Եթէ նա կորչի, ես էլ չեմ ապրիլ, կը գնամ ու Քիքունց կամրջից ինձ կը նետեմ ցած. թող այն ժամանակ հարսանիքի շորերը հագիս, պսակի ոսկէ թագը գլխիս իմ նանը տանի ինձ Տատի սեռն ¹⁾ ու այնտեղ սև հողումը թաղի:

— Աղջի, լաւ, լաւ, խօսում է Ղուղին, ի՞նչ ես էդհէնց լաց լինում. սհաթիս հօ քեզ դուռով մարդի չի տուան. դեռ ժամանակ շատ կայ, համբերի՛ր, Աստուած ողորմած ա:

— Ո՞նց համբերեմ, ի՞նչ անեմ, հարցնում է Վարդին:

— Զիք օրը գնա՛ նահատակ, — պատասխանում է Ղուղին, — այնտեղ դիւակ արա՛, աղաչի, պաղատի, երեսդ տափերը քսի, այն ժամանակ Աստուած հրեշտակը կը մտնի քու մօր սիրտը, և նա իր միտքը կը փոխի դէպի բարին:

— Աղջի, դու գնացել ես նահատակ — հարցնում է նրան Վարդին. ուրախութեան նշաններ արդէն երևում են նրա երեսին:

— Բա հի՛լ եմ արել. գնացել եմ, — պատասխանում է Ղուղին, — եթէ չը գնայի, ինձ Մաթունց Աւագի պէս քաջ ու ռաշիդ ²⁾ տղի հետ

¹⁾ Բանանցի գերեզմանատունը: ²⁾ Ընորհալի:

չէին նշանիլ: Իմ նանն էլ չէր ուզում ինձ նրան տալ. ես էլ քեզ պէս շատ դարդ էի անում ու շատ արտասուք թափում. անցեալ տարի մեր Հերիք աքօր հետ գնացի Նահատակ, ղիլակ արի այնտեղ, եկայ տուն և տեսայ, որ իմ նանի միտքը քիչ-քիչ փոխւում է. վարդավառին ինձ նշանեցին Աւագի հետ: Տեսնում ես մատանիներս, — աւելացնում է նա, ցոյց տալով վարդիին իր մատանիները:

— Հա, տեսնում եմ. ի՞նչ սիրուն են, — պատասխանում է վարդին ու զմայլմամբ ղիտում նրա մատանիները:

— Գնա՛ Նահատակ, — ասում է Զուղին, — և «նա» քեզ համար այսպիսի սիրուն մատանիներ կը բերի. քու նանը քեզ նրան կըտայ:

Վարդին ու Զուղին ջրի շաղաթաթախ կժերը ուսերին դրած ուրախ-ուրախ խըշլ աղբրից վերադառնում են տուն: Նրանք սկսում են աւելի մեծ եռանդով պատրաստուել Նահատակի տօնի համար: Նրանք խօսք են տալիս իրար՝ միասին գնալ ուխտ, մէկը աղբրսանքի, միւսը շնորհակալութեան, սրտի խորին բերկրութեան արցունք թափելու Նահատակի գերեզմանի վրայ:

Պալիս է չիք օրը: Վարդին Զուղիի հետ միասին գնում է Նահատակ, ղիլակ է անում այնտեղ, գլուխը քարերն է թակում ու հեղեղի

պէս արտասուք թափում աչքերից: Ի՞նչէ լինում հետեանքը. այն, որ վարդիի մօր միտքը փոխւում է դէպի բարին, և նրան նշանում են իր սրտի սիրածի հետ, որը զարգացում է նրա մատները սիրուն ու շարմաղ մատանիներով: Հղօր ու մարդասէր է Նահատակը, մուրազատու սուրբ է նա: Ոչ մի իրան ղիմողի, ճշմարիտ հաւատացողի բէյմուրադ չի անում նա, քանի որ զիտէ՛ ի՞նչ տոկալի, ինչ դաժան ու անողորմ պատիժ է դա. զիտէ, որ մահը, դրժոխքն իր բոլոր սարսափներովն անդամ դրա մօտ ոչինչ են. ահր նա ու Նաշխունը, երկուսն էլ դեռ ծաղիկ հասակում լիջել են գերեզման բէյմուրադ...

XI.

Հասնում է չիք օրը, աւագ չորեքշաբթին: Այդ օրը Նահատակի տօնն է: Գիւղերում վաղ առաւօտուանից նկատելի է մեծ իարանցում. ջահիլները տնից տուն են վազում, կտրից կտուր կանչում են միմեանց. հարայ-հրօցն ընկած է, շէնը. նրանք իրար իմաց են անում՝ հրետին պատրաստուել ու շուտով դուրս գալ գիւղից: Հարսներն ու աղջկերքը զուգուած. ու պ ճնուած, ջահիլ-ջիւան տղէքը սուր ու

Թուր կապած, հրացանները կռներից կախած, փամփուշտներով թև ու թիկունքը զարդարած խումբ-խումբ դուրս են գալիս գիւղերից և ուղևորում դէպի Նահատակ:

Սիգաւէտ լեռներում հալուած են ձիւները, դաշտերը ծածկուած են գոյնզգոյն ծաղիկներով. անտառները ծածկւում են արդէն կանաչ տերեւներով. տեղ-տեղ ծաղկում են հունին, սալորին, վալրի խնձորենին ու տանձենին. թռուչունները երգում են քաղցրաձայն երգեր. նրանցից շատերը թաւալւում են նորաբոյս խոտերի ու ծաղիկների մէջ և դէս ու դէն թռչկոտում: Փարնան բացւելուն նրանք էլ ուրախ են. նրանք էլ կարծես գնալիս լինեն Նահատակ. այնտեղ իրանց մուրազն առնելու: Վտակներն արագ-արագ վազում են լեռներից, հովիտներում ու ձորերում իրար են խառնւում, կարծես զրրկւում, համբուրւում են նրանք ու սիրոյ ողջոյն են տալիս միմեանց: Գոյնզգոյն թիթեռնիկները թռչկոտում են ծաղիկից ծաղիկ. նրանք ուրախ ու անհոգ են, թէև շատ կարճ է նրանց կեանքը, բայց շատ բաղդաւոր են նրանք, քանի որ, թաւալուելով բոլոր ժամանակ բնութեան զրկում, ու լիովին վայելելով նրա հրաշալիքները, հեռանում են այս փշոտ աշխարհից իրանց մուրազն առած. իսկ դրանից բարձր ի՞նչ կալ

աշխարհումս... Մեղունքը բզրում ու թռչկոտում են նոյնպէս ծաղիկից ծաղիկ. մինից իսկոյն ետ են թռչում. այդ նրանց ցանկացածը չի. միւսի ծաղկամանի մէջն են մտնում, թաւալւում են նրա անուշահոտ փոշու մէջ և դուրս են թռուչում այնտեղից ուրախ-զուարթ. նրանք ժողովում են մայր-բնութեան նուիրական ծոցից նրա կենսատու հիւթերն ու տանում են փեթակ՝ սնունդ պատրաստելու ձմեռուան համար, որ երբ փչէ ցուրտ քամին, սկսի սառնամանիքն ու բուքը և դաշտերում թառամեն ծաղիկները, նրանք սովից ու կորստից լինեն ապահով իսպառ: Նրանցից շատերը բզրալով թռչում են դէպի Նահատակի ձորը, կարծես նրանք էլ տանջուելիս լինեն սրտի դարդերից...

Գեղածիծաղ դաշտերի միջով անցնում են ուխտաւորների խմբերը: Տեղ-տեղ լսւում են երգի ձայներ. տեղ-տեղ հրացանների դղրդոց. ձորերը թնդում են ու դրմբում. նրանց արձագանքը՝ մի սարից միւսին տալով, մի ապառաժից միւսին զիպչելով, կրկնւում է մի քանի անգամ ու գնում է հեռու, շատ հեռու և վերջապէս կորչում է ու անհետանում հեռու հորիզոնի մշուշապատ խորքերում: Երգերը երգում են հարսներն ու աղջիկները. հրացաններն արձակում են տղէքը. ձորերն ու սարերն արձագանք

են տալիս նրանց. օդը լցնում է մի տարօրինակ,
բայց վերին աստիճանի սքանչելի ներդաշնա-
կութեամբ... Հարսներն ու աղջկերքը մանու-
շակ են քաղում ու դարդարում նրանով իրանց
կրճքերը: Մանուշակ շատ է բուսնում ծաղկա-
ւետ դաշտերում, բայց նրանք ջոկում ու քա-
ղում են միայն ամենամուգը, որը կոչում է
«Հարսի մանիշակ»: Մանուշակը նրանք տա-
նում են Նահատակի գերեզմանի վրայ սփռելու,
այնտեղ շաղ տալու հացի ծառի տակին: Գիտում
ես շրջապատող բնութիւնը, նայում ես քո առա-
ջին փռուած հրաշալի սլատկերին, և յանկարծ
շրթունքներդ մեքենայաբար մըմնջում են. —

Ձմեռն արդէն անցաւ, զնաց.

Հասաւ գարուն մեզ գրկաբաց:

Լեռներ, դաշտեր փայլում են արդ.

Այնտեղ ծաղկունք բուսնում են շատ,

Բուրում են հոտ եղեմահրաշ....

Այնտեղ գեփիւռ փչում է արդ.

Մըմունջ ծաղկանց լուում է շատ:

Հարսներ, աղջկերք վիտում են անդ.

Մանուշակ հարսի քաղում են նրանք:

Երգեր քաղցրիկ երգում են անդ.

Ողջոյն լեռանց, ողջոյն ծաղկանց,

Ողջոյն սիրոյ նորեկ գարնան

Նրանք տալիս են անդադար....

XII.

Անցնենք Նահատակի սրբավայրը: Այնտեղ
հաւաքուած են բազմաթիւ ուխտաւորներ. ամ-
բողջ ձորն ու մօտակայ բլուրը ծածկուած են
կանանց ստուար բազմութեամբ: Հեռուից դեռ
դալիս են նոր ու նոր խմբեր. զալիս են Բանան-
ցից, Խաչակապից, Աիրանցից, Փիբից ու Քար-
հատից: Նահատակին կից կանաչազարդ բլրից
նայում ես Հեռու. քո աչքերի առաջ ձգւում
են ճանապարհներ, որոնք գնում, կորչում են
հորիզոնի խորքերում: Այնտեղ երևում են ուխ-
տաւորների անլերջ խմբեր. հարսներ ու աղջկերք
զալիս են գիւղար-գիւղար ¹⁾, հազար ու մի
նազով-սազով, բրդենիքն ու հարսի մանուշակը
կրճքերին. զալիս են խունջիկ-մունջիկ անելով
ու թափւում են Նահատակի գերեզմանի վրայ:

Փայռի կուրծքն ու խորշերը ծածկուած են
վառուող մոմերով. նրանց թիւ ու համար չը կայ.
Ծխում է խունկը, որի ծուխը փռւում է գիւ-
ցազնի վրայ ու անուշ բուրմունք տարածում
չորս կողմը: Ջահիլները թափուած ժայռի վրայ՝
համբուրում են նրան, համբուրում են նրա տա-
կի գետինը, խմում են Նահատակի աղբրի ջրից,
յուանում են նրանով ձեռներն ու երեսները, որ

¹⁾ Խումբ-խումբ:

ցաւ չը զիպչի իրանց: Այնտեղ՝ ժայռի մօտ նրանց շրթունքները կամաց-կամաց շարժուում են. ինչ են խնդրում նրանք, ինչ են աղերսում ս. Նահատակից, — այդ գաղտնիք է, այդ սրտի նուիրական գաղտնիք է....

Ժայռի մօտ մի չոր քեօթուկի վրայ նստած է խաչի դուլը, պառաւ Զանի աքիբը: Նա իրան նուիրել է խաչին. նա նրա ամենախոնարհ, ամենաանձնուէր սպասուհին է, այդ պատճառով կոչւում է խաչի դուլ: Թափառելով մի ուխտատեղից միւսը, նա գնացող-եկողին խաչի անունով օրհնում է, զուշակութիւններ է անում, ասում է՝ ինչ է դրած քո ճակատին և ինչ զոհ դու պէտք է բերես խաչին, որ նա քո խնդիրքը կատարի: Նահատակի գերեզմանի մօտ Զանի աքիբը միշտ օրհնում է ջահիլներին, ասելով՝ «ապրէք, ա խիզան ¹⁾», խաչը ձեր զիւակը ²⁾ կատարի, ս. Նահատակը ձեզ ձեր սրտի մութագին հասցնի, ոչ բէյմուրազ մընաք դուք, ոչ ձեր աչքադրածը ձեր ձեռքից կտրցնէք, ոչ նաչար ³⁾ օրի հանդիպէք դուք, խիզան. Զանի աքիբը ձեզ զուրբան ⁴⁾, աղօթք արէք, տափից պաչեցէք, սուրբ ջրից խմեցէք, ս. Նահատակը ձեզ համար բարի խօսք կասի

¹⁾ Երեխայք, ջահիլներ: ²⁾ Խնդիր, ցանկութիւն: ³⁾ Խեղճ: ⁴⁾ Ձեզ մատաղ:

Հայր Աստծուն:» Զահիլներն ամենայն ջերմեւանդութեամբ կատարում են Զանի աքօր պատուէրը: Մի խումբ հեռանում է ժայռից, միւսն է մօտենում ու ծնկաչոք ընկնում այնտեղ: Հետզհետէ ոգևորութիւնը մեծանում է. համբուրում են չորս կողմի քարերը, հացի ծառի արմատը, բունն ու ճղները, կարծես իրանց համբոյրներով նրանք մխիթարելիս լինեն զիւցաղնի դժբաղդ մօրը: Ուռենու ճղները շարժւում են վեր ու վայր, կարծես բէյմուրազ Նախշուրը մխիթարւում է այդ պատկերը զիտելիս....

Առաւակի ափին կանգնած ուխտաւորների մէջ մեծ կենդանութիւն է նկատուում. այնտեղ հարսներ ու աղջիկներ իրար կուլաւ են ընկնում: Այնտեղ մի զիւղից միւս զիւղը մարդի գնացած հարսները պատահում են իրանց ազգականներին ու ընկերուհիներին. նրանք իրար զրկում են—իրար կուլաւ են ընկնում. մին էս կուլաւր, մին էն կուլաւր. նրանք համբուրում են ու իրար դարդեր հարցնում, միմեանց շօրերն ու զարդարանքները զիտում, միմեանց կրծքի բըղէնիքը համարում:

— Վոյ, ես քե մատաղ, Սապէտ,—լսում ես իրար կուլաւ ընկնողներից,—աղջի, բա մեր շէնը սիրտդ ուզում չի:

— Ես քու ջանին մատաղ, Մալան,—պա-

տասխանում է Սապէտը,—բա ինչ ա՛, ուզում
ա. ես մեր շինի հողին ու ջրին մատաղ դնամ:

— Ահա ի, բա մեր Դիմաց-տեղին կարօտում
չե՞ս,—հարցնում է Մայանը,—միտդ ա՛, ինչ-
պէս Վարդավառին դնում էինք այնտեղ պա-
րելու:

— Ո՞նց չի միտս,—պատասխանում է Սա-
պէտը,—բա էնտեղ չի ինձ Քոլունց Սարգիս
ապէրը շօբօշ տուաւ, լետոյ ուզեց իր տղին ու
տարաւ Քարհատ:

— Աղջի, սիրտդ Քարհատի վրայ վէր ա գա-
լիս: ¹⁾

— Զէ, հողեմ Քարհատի գլուխը, քանդուի
նա: Ես միշտ մեր շինի վրայ եմ միտք անում.
եւս մեր Դիմաց-տեղին, Բաղի կալին, Պիլօր հո-
ղին, Ղաշիւա-քարին ու Տատի սուին մատաղ
դնամ:

— Աղջի,—հարցնում է դարձեալ Մայանը,—
միտդ ա՛, ոնց էինք իրիկունները դնում Կար-
մնջի աղբրից ջուր բերելու, ոնց այնտեղ հա-
ւաքում էին հարսներ ու աղջիկներք ու իրար
նոր-նոր խաբարներ ասում, իրար դարդեր հարց-
նում. միտդ ա՛, ոնց էին տղէքը սարից վերա-
դառնալիս մեզ վրայ կարմնջից դէպի աղբիւրը
եղածաղկի փնջեր թափում:

¹⁾ Սիրում ես:

— Միտս ա՛, միտս, Մայան,—պատասխա-
նում է Սապէտը,—եւս մեր Կարմնջի աղբրի
ակնին մատաղ դնամ: Աղջի,—հարցնում է Սա-
պէտը,—Ջաւունց Սանդուխտին Վերդունց հա-
նէսին տուին:

— Հա՛,—պատասխանում է Մայանը:

— Աղջի, բա նա ուզում չէր նրան դնայ:

— Ուզում չէր, բայց տուին. նրան ո՞վ էր
հարցնում:

— Վոյ, նրա մօր կուռը չորանայ. աղջի,
Սանդուխտը շատ լաց ըլաւ:

— Բա ի՞նչ արաւ. երբ ժամ էին տանում
պսակելու, երկու անգամ ուշաթափուեց. պսակի
ժամանակ տէրը զօռով նրան «Հա՛» ասել տը-
ռաւ:

— Խեղճ Սանդուխտ. աղջի, բա նրա Չատին
ի՞նչ ըլաւ,—հարցնում է Սապէտը:

— Չատին զնաց, երկիր-երկիր կորաւ. նրա
մասին ձէ՛ն ու ծպտուն չը կայ. մուրազը սըր-
տումը զնաց խեղճ Չատին:

— Աղջի, բա Սանդուխտը Նահատակ չի եկաւ:

— Զէ,—պատասխանում է Մայանը,—մայ-
րը չը թողեց. մինչև պսակուիլը խեղճին խկի
թող չէին անում, որ տանից գուրս գայ. վա-
խենում էին, որ Չատին փախցնի նրան:

— Եթէ Սանդուխտը դար Նահատակ ու

այստեղ իր երեսը տափերը քսէր, նա իր մուրադին կը հասնէր, և նրա Չատին երկիր-երկիր չէր կտրչիլ,— ասում է Սապէտը:

— Բա ինչ ա՛, կը հասնէր. խեղճ Սանդոխտ. նա դարդից կը մեռնի,— ասում է Մայանը:

Մի ուրիշ խմբի մէջ, սղնի ծառի տակին, մի մանկահասակ հարս ու մի նշանուած աղջիկ խօսում են իրար հետ:

— Հերիք, քե մատաղ, — խօսում է աղջկը, — ասում ես սկեսուրի հետ եօլա դնալը դժուար ա՛ հը՞:

— Բա ի՞նչ ա, ա՛ Զաւ, դժուար ա. սկեսուրը որ կա՛, հարսի համար թամամ սե օձ ա. հէնց էնա թերթը ¹⁾ հանած. զորը գնում ես ետեւիցդ եաշում ա, որ մի քիչ քէֆովը չը դնաս, իսկոյն կծի. հողեմ ես սկեսուրի գլուխը, — պատասխանում է հերիքը:

— Աղջի, եանի ո՞նց ա կծում, — հարցնում է Զաւին:

— Ո՞նց պիտի. եթէ տեսնա՛ ջրից դալիս երեսդ բաց ա, գլուխդ կը հողի, արևդ կը հողի, հէրդ կը թաղի, մէրդ կը թաղի. եթէ տեսնա՛ մարդիդ հետ խօսում ես պուճախում, շան օջինը գլխիդ կը դնի, էնքան կանիծի:

— Աղջի, բա «Ինքն» ի՞նչ ասում:

¹⁾ Թուենաւոր ատամը:

— Սողի՞ն:

— Հա:

— Նա ասում ա՛ իմ մօրը միշտ հնազանդ կաց. տան մեծը նա ա՛, — ասում է հերիքը:

— Աղջի, բա դու հնազանդ չես կենում:

— Բա ի՞նչ եմ անում, — պատասխանում է հերիքը, — ոտները լուանում եմ, գլուխը քըթւում եմ, ¹⁾ շորերը տանում եմ ու թոնրում թափում ²⁾, ամա էլի ըլում չի. օր չի անցնում, որ նա իմ գլուխը հողի ոչ:

— Աղջի, բա քու նանն ի՞նչ ասում, — հարցնում է Զաւին:

— Իմ նանն ասում ա՛ ա՛ որդի, աշխարհքի աղաթ ³⁾ ա՛ դա. կը մեծանաս, դու էլ քու հարսները գլուխները կը հողես. ես էլ իմ հարսներին եմ ասում՝ ես ձեր աղբերքը թաղեմ:

— Հերիք, էդ բրուշում աղլուխն ո՞վ ա քեդ համար առել, — հարցնում է Զաւին, շոշափելով հերիքի գլխի աղլութը:

— Ինքը:

— Սողի՞ն:

— Հա:

— Աղջի, ո՞րտեղ ա առել:

— Բազարում. այնտեղ երկու շաբաթ դարբ-

¹⁾ Մաքրում եմ: ²⁾ Թոնրում մաքրում: ³⁾ Սովորութիւն:

նոցում բան ա արել, փող ա աշխատել ու ինձ համար էս աղուին առել իր ջրի հալալ աշխատանքից, — հպարտութեամբ պատասխանում է Հերիքը:

— Ի՞նչ լաւ աղուի ա, — ասում է Ջալին, — ես էլ պէտք ա «նրան» ասեմ, որ ինձ համար էգհէնց սիրուն աղուի առնի:

— Ո՞ւմ պտես ասիլ, Ուսէփին, — հարցնում է Հերիքը, Ջալի նշանաձի անունը տալով:

— Հա՛, — կարմրելով ու աչքերը գետնին խոնարհելով պատասխանում է Ջալին:

— Աղջի, էդ արծաթի թոխկէն ¹⁾ ու բըրդէնիքը ²⁾ ո՞վ ա քեզ համար առել, — հարցնում է Հերիքը:

— «Նա» էլի:

— Ուսէփը՞:

— Հա՛:

— Աղջի, դու նրան տեսել ես, — հարցնում է Հերիքը:

— Հա՛:

— Ո՞րտեղ:

— Գիմաց-տեղը:

— Ե՞րբ:

— Վարդավառին. ես պար էի գալիս, նա ինձ շօրօշ տուեց:

¹⁾ և ²⁾ Արծաթի քամարն ու գրամները:

— Աղջի, բա էլ տեսել չես նրան:

— Տեսել եմ:

— Ո՞րտեղ:

— Տօնունց մարազի դռանը:

— Ո՞նց տեսար:

— Ես գնում էի Մեծ-ձորի աղբրից ջուր բերելու. երբ անցնում էի մարազի դռնով, նրան տեսալ այնտեղ կանգնած:

— Աղջի, բա չը վախեցար — հարցնում է Հերիքը:

— Բա ի՞նչ արի. շատ վախեցալ, — պատասխանում է Ջալին, — կարծեցի թէ՛ նա եկել ա ինձ փախցնելու. քամարից նա կապած ունէր խանչալ ու ըլվօլ ¹⁾, ուսից կախած էր բերդանկան ²⁾, իսկ ամբողջ գօշն ու թիկունքը ծածկուած էր պատրօններով ³⁾:

— Աղջի, հետդ խօսանց:

— Բա ի՞նչ արաւ, խօսաց:

— Ի՞նչ ասեց:

— Երբ ինձ տեսաւ, իսկոյն խանչալը հանեց ու ասաց. «Անգօն ապօր աղջիկ, քու հօրն ու մօրն ասա՛, որ ես քեզ տանելու եմ՝ ինչ որ էլ լինի. օր էս ետը դու իմ ապրանքն ես. ով քեզ վրալ աչք դնի ու ուզի տանել, նրան էս

¹⁾ Արծանակ: ²⁾ Հրացան: ³⁾ Փամփուշտներով:

խանչալովը թիքա-թիքա ¹⁾ կը կոտորեմ...»
Ես շատ վախեցայ. մի խօսք էլա չասեցի նրան,
փախայ աղբիւրը, որտեղ հարսներ ու աղջկերք
շատ կային. նրանց հետ միասին վերադարձայ
տուն:

— Ուսէփը Տօնունց մարազի դռանն էր դեռ,
— հարցնում է Հերիքը:

— Չէ, գնացել էր:

— Բա քու հօրն ու մօրն ինչ ասեցիր:

— Ինչա՞նց տուն ու թաղուն իմ նա-
նին ասեցի Ուսէփի խօսքերը. նա էլ ասեց իմ
հօրը. հայրս երբ լսեց, ասեց մօրս՝ «նա էնքան
զէնքեր որ գիշեր-ցերեկ իր վրայ սպառում ա,
ինչ ասես կանի, մարդ կը սպանի, արին կը
թափի. ա՛ կնիկ, — դարձաւ հայրս իմ նանին, —
եկ Ջաւիին Ուսէփին տանք. նրա ճակատին էլ
բալքի ²⁾ էդ ա գրած:» Նանս ասեց՝ «լաւ,
բայց թող մի իրան էլ հարցնենք:» Գիշերը
երբ պարկեցինք քնելու, նանս զրկեց ինձ ու
կամաց ձայնով հարցրեց. «աղջի, Տէրունց Ու-
սէփին սիրտդ բռնում ա՞, ուզում ես նրան զնայ-
լուստն ասան, մի թաղցնիլ:» Ես երկար ոչինչ
չէի պատասխանում, շատ էի ամաչում, մինչև
անգամ լաց եղայ. նանս մի քանի անգամ համ-
բուրեց ինձ ու էլի կրկնեց իր հարցը: Չը զի-

¹⁾ Կտոր-կտոր: ²⁾ Գուցէ:

տեմ ինչպէս համարձակութիւնս եկաւ, բերանս
դրի նանիս անանջին ու ասացի՝. «ա՛ նան, հա՛»:
Նանս էլի համբուրեց ինձ ու ասաց՝. «դէ լաւ,
հիմա հանգիստ քնիր:»

— Աղջի, բա քեզ ո՞նց նշան դրան, — հարց-
նում է Հերիքը:

— Ո՞նց պիտի. մի երեք օրից յետոյ Ուսէփի
դային ¹⁾ եկաւ ու ինձ նշան դրաւ նրա հա-
մար:

— Մատանին ո՞վ քո մատում դրաւ:

— Ուսէփի դային:

— Քեզ ո՞վ նրա առաջը դուրս բերաւ:

— Իմ մեծ քոյրը:

— Թիւնիի կնիկը՞:

— Հա՛:

— Աղջի, բա դու ո՞րտեղ էիր թագ կացել:

— Մեր ամբարի քամակում. չէի ուզում
դուրս գալ. ամաչում էի. ինձ զօռով այնտեղից
դուրս քաշեցին:

— Աղջի, բա քու Ուսէփը եկել չէ՞ր նշան-
դրէք:

— Չէ, նրան բերել չէին. դային նրան թող
չէր արել դայ:

— Բա դու նրան էլ չե՞ս տեսել:

— Չէ, բայց այսօր կը տեսնեմ:

¹⁾ Քեռին:

— Ո՞րտեղ:

— Այտեղ:

— Նա էլ է գալու Նահատակ:

— Հա՛, — պատասխանում է Ջալին:

Յանկարծ նրա երեսը կարմրում է. սաստիկ յուզումով մի ակնթարթում նա թաղնում է կանանց մի ստուար խմբի մէջ. մօտիկ բլրակի վրայ տղերանց խմբի մէջ նա յանկարծ նկատում է իր Ուէփին, ոտից մինչև գլուխ սպառազինուած: Ուէփը մեծ ուշադրութեամբ հեռուից դիտում է կանանց խումբը, աշխատելով գտնել այնտեղ իր Ջալին ու գոնէ մի անգամ տեսնել նրա դալամ ունքերը, կարմիր թշերն ու սևորակ աչքերը, բայց այդ նրան չի աջողւում. Ջալին անհետացած է ժայռի մօտ կուտակուած կանանց ստուար խմբի մէջ: Ուէփին միակ մխիթարութիւն մնումէ գնալ՝ երբ հերթը գալ տղերանց, ու աղօթել նոյն տեղը, որտեղ անշուշտ չոքած ու աղօթած կը լինի Ջալին, ու խնդրել ս. Նահատակից, որ նա նրանց երկուսին միմեանցից չը զցի ու հալալ պատակի արժանացնի:

XIII.

Նահատակին կից բլրակի վրայ յանկարծ ե-

րևում է տէրը. նա շուրջառ է ծածկում ու մաշտոցը բանում: Ուխտաւորները հաւաքւում են տէրի շուրջը, որը թափօր է կատարում՝ ս. Վարդան Նահատակի բարեխօսութիւնը խնդրելով մեր երկրի, մեր տուն ու պուճախի, վար ու ցանի, կալ ու կուտի, բաղ ու բաղչի, հանդ ու հանդաստանի համար: Տէրը աղօթում է, ուխտաւորներից շատերը լաց են լինում: Թափօրի վերջում տէրը դիմում է իր շուրջը խմբուած ջահլիներին հետևեալ քարոզով. — «Ա որդիք, տարի էսօր դուք բան ու գործ թողած զալիսէք այս սրբավայրն ուխտ: Ի՞նչ դարդ ունէք, ի՞նչ ցաւ ունէք, — այդ ձեզ ա յայտնի. տէրը չը զիտէ այդ. նրա ի՞նչ գործն ա այդ իմանալ, միայն նա կը ցանկանայ, որ ս. Նահատակը ձեր սրտի դիւակը տայ, և Հայրն Աստուած ձեզ բէյմուրազ չը զրկի այս անցաւոր աշխարհից: Ի՞նչ բան ա մուրագին հասնելը, զիտէք, — դա ամենաբարձր, ամենավեհ, ամենանուիրական ցանկութեան իրագործումն ա, դա սրտի հովութիւն ա: Աստուած տայ, որ ում սիրտը այժմս ալրւում ու խորովւում ա, շուտով հովանայ. շուտով նրան Հայրն Աստուած մեր ս. Նահատակի բարեխօսութեամբ մի ղեղ, մի դարման տայ....

Գիտէ՞ք, որդիք, ո՞վ էր ս. Վարդան Նահա-

տակը. նա էր մի շատ քաջ ու իզիթ տղամարդ, եկած այստեղ մեր երկիրը հեռու տեղերից: Նրան բնակարան էին ծառայում սարերն ու ձորերը: Խաղաղ ու հանգիստ կեանքը նա չը գիտեր ինչ բան է. նրա սիրտը չէր կարողանում հանգիստ տեղը կենալ, երբ նա տեսնում էր մարդկանց անարդարութիւնն ու չարութիւնը, ուստի, սիրելիք, նա փնտռում էր միշտ արդարութիւն, սէր ու միութիւն մարդկանց. նա միշտ պաշտպան էր թույլերի, հալածուածների, ու ճնշուածների. նրա անունը հաւատ, յոյս ու խրախուսանք էր ներշնչում բոլոր թշուառներին, որոնց այն սոսկալի ժամանակները մեր երկրում միակ ապաւենն էր նա: Նա շատ քաջ էր ու սիրում էր քաջ մարդկանց, թէև իր թշնամիներից լինէին նրանք. ատում էր նամարդութիւնը և նամարդի երեսին թքելով էր ճանապարհում սուռն կռւի դաշտից, անարժան համարելով կռւել նրա հետ, ներկել իր թուրը նրա արիւնով: Բայց միշտ փշով ու տատասկով էր ծածկուած նրա ճանապարհը. թշնամին շատ էր զօրեղ ու շատ անգութ, և նա, անօրէնը, վերջապէս իր յաղթանակը տարաւ, նահատակելով դիւցազն Վարդանին հրէ այն սուրբ ժայռի տակին, այն կարկաչահոտ առուակի ափին, այն ողբացող ուռենու տակ:

Հասաւ նա իր մոռաղին, ո՛չ. վիճակուեց նրան երջանկութեան գոնէ մի օր, ոչ և ոչ: Աշխարհս դեռ շատ փուչ է. արդարների համար նա շատ նեղ է. Վարդարը յաճախ գալիս է այս աշխարհը ու անհետանում շուտով բէյմուրադ: Գեռ շատ տարիներ, շատ դարեր են հարկաւոր, որդիք, որ արդարներն այս աշխարհում իրանց արժանի վարձատրութիւնն ստանան. նրանց մընում է միայն երկնային՝ յաւիտենական արքայութիւնը, իսկ չարը, անպիտանը, նենգը, սոտորն ու վատը յաճախ վայելում է այս աշխարհում երջանկութեան բաժակը մինչև յատակը, կարծես Աստուած միայն նրա համար լինի ստեղծած այս հրաշալի բնութիւնը, այս ծաղկաւետ դաշտերը, այն սիգաւետ լեռները, որոնց վրայից իջնող վտակները տանում են ամբողջ աշխարհին կեանք ու կենդանութիւն: Ի՞նչ վարձատրութիւն ստացաւ Վարդանն այս աշխարհում. մի բան միայն, այն էլ իր եղբրական մահից յետոյ. նա ստացաւ իր նազելի Նախշուրի յորդառատ արցունքը, որից գոյացաւ ահա այն մաքուր, այն անմահական աղբիւրը, որի սուրբ ջրով դուք այսօր լուացիք ձեր երեսներն ու ձեռքերը: Ջատերը նրա պէս մարդկանցից յաճախ դրան էլ չեն արժանանում այս դաժան աշխարհում... Վարդանն էլի եր-

ջանիկ էր, քանդի նրա վրայ թափուեց սիրած կոյսի աչքերից աղի ու դառն արցունք, արցունք անսահման, վսեմ, բարձր ու յաւիտեանական սիրույ... Հարսներ ու աղջկերք, սիրեցէք ձեր սրտի ընտրածներին այնպէս, ինչպէս Նախշունն էր սիրում Վարդանին. եղէք նրա պէս հաւատարիմ ու անձնուէր: Սէրը սուրբ խորհուրդ է. նա մի տեսակ Աստուածային կրակ է, որը պահուած է մարդկային սրտի ամենանուիրական անկիւնում: Կան մարդիկ, որոնց սրտերում այդ կրակը թաղուած—ընթեղուած է մոխրի մէջ, այդ պատճառով նրանք չեն զգում նրա տաքութիւնը. նրանց սրտերը միշտ սառն են ու քարացած, և նրանք չը գիտեն՝ ի՞նչ է բարին, աղնին ու վսեմը. թշուառ ու հալածուած եղբօր ողբն ու դառն արցունքը նրանց սրտերը չեն շարժում երբէք: Կան մարդիկ, որոնց սրտերում մոխիր չը կայ, այդ պատճառով կրակը միշտ վառ է այնտեղ, և նրանց սէրը գէպի մերձաւոր եղբայրը, գէպի ամբողջ մարդկութիւնը, գէպի վսեմն ու բարձրը միշտ անսահման է ու անհուն... Տայ Աստուած ձեզ բոլորիդ սրտի մաքրութիւն. թող Նա հեռու պահէ ձեր սրտերից Աստուածային կրակը հանգսնող, թաղող ու ընթեղող մոխիրը:

Ջահիլ-ջիւան տղէք, եղէք Նահատակ Վար-

դանի պէս միշտ քաջ ու մեծահոգի, միշտ յանդուգն ու համարձակ. երբ ձեր առաջին կանգնած տեսէք նենգամիտ թշնամուն, երես չը դարձնէք նրանից. թող նա չը տեսնի ձեր թիկունքը, թող նա չասի երբէք, թէ վատ ու նամարդ էք դուք: Գնացէք նրա դէմ միշտ մարդ ու մարդանայ. եթէ փախուստ տաք նրանից, այն ժամանակ թող հարամ լինի ձեր գլխներին ձեր այդ փափախները. այն ժամանակ թող պապանձուի ձեզ տղամարդ ասողի լեզուն: Կապել էք դուք թուր ու խանչալ, կախել էք ձեր թևերից հրացան, խաչիկ-մաչիկ կապել էք ձեր թիկունքներից ու ղօշերից պատրօնգաշներ ու զարդարուել էք շողշողուն փամփուշտներով. գիտէք ինչի համար են դրանք. թուլերին ու թշուառներին պաշտպանելու, մարդկային կեանքը, պատիւն ու կալքը կորստից փրկելու, անարդարութիւնն ու վատ մարդկանց թշնամութիւնը հալածելու. Աստուած դրա համար է միայն տուել մարդու ձեռքը գէնք: Երբ գնաք հեռանաք այստեղից, երբ ցրուէք ձեր գիւղերը, չը մոռանաք երբէք տէրի խօսքերը, օրհնեալ լինիք դուք, որդիք, միշտ ու յաւիտեան:»

Տէրը վերջացնում է իր քարոզը. ուխտաւորները մօտենում են ու համբուրում մաշտոցն ու

տէրի աջը: Նրան աջահամբուր են տալիս, և նա օրհնութեամբ ընդունում է, ինչ որ տալիս են: Երբ այդ բոլորը վերջանում է, կանաչ խոտերի ու հոտաւետ ծաղիկների վրայ, վարդի թփերի ու մանուշակի թաղերի արանքներում փռում են սուփրաներն ու խումբ-խումբ շարւում նրանց շուրջը: Սուփրում Աստծու տուածից ամեն բան կայ. հաց, լոբի, տեաղցը, բանջար, սողան, խանձիլ, շուշան, պէքի, սանդրուկ: Երբ բոլորն էլ բռնում են իրանց տեղերը, տէրն օրհնում է հացն ու ինքն էլ ուխտաւորների հետ կանաչ խոտերի վրայ ծրլալտակում ¹⁾: Նա նստում է հասակաւոր տղամարդկանց հետ. նրա սուփրան առանձին է: Հարսներն ու աղջկերքը նստում են տղամարդկանցից ջուկ և ուտելիս գեանդրուկներով կիսով չափ ծածկում են երեսները: Երբ մի տղամարդ պատահմամբ անցնում է նրանց մօտով կամ նայում է նրանց կողմը, զի, ինչքան ամաչում ու կարմրում են խեղճերը. «*ա՛ տափ, դու ճղուկ, ես մէջդ ընկնեմ*», — ասում է իւրաքանչիւրն իր մտքում, այնքան մեծ է նրանց ամօթխածութիւնը. կարելի բան է միթէ, որ տղամարդը տեսնի կնիկարմատին հաց ուտելիս:

¹⁾ Ծալապատիկ նստում:

Վերջանում է հացկերութիւն. սուփրաներն ու նրանց միջի ային-օյինը հաւաքում են ու բողճայ կապում: Այդ միջոցին տղէքը խմբւում են մօտակայ կաղնի ծառի տակին ու հրացաններն ուսերից հանում: Միմեանց ձեռքերից նրանք վերցնում են հրացաններն ու մեծ ուշադրութեամբ տնտղում. «*հնչպէս այդ բողբոջին փայլում են նրանց աչքերը. նրանց ջանը կրակի պէս վառւում է. նրանց ձեռքերը դողդողում են հրացանը շոշափելիս, կարծես իրանց ջանի կրակ սիրուհուն լինեն նրանք փայփայելիս, կարծես նրան լինեն այրուող կրճքին սեղմելիս: Է՛, ի՛նչ եմ ասում, ամենախելագար սիրահարն իր սիրուհուն այնպէս չի փայփայիլ, ինչպէս մեր տղէքն իրանց հրացաններն են փայփայում ու պաշտում. նրանցից շատերի բանդերն արծաթից են շինած. դաբանն ու զոնդաղը նույնպէս արծաթապատ են. լուլի մէջը փայլում ու հրհրատում է հայելիի պէս: Տղայ ես, փամփուշտը դիր մէջը, վէտին հօւփ տուր, և գիւլէն իսկոյն պզգալի դուրս կը թռչի հրացանի ըռիւից, կը գնայ, կը գտնի թշնամուղ ու տեղն ու տեղը հանգուցմերոց կանի նրան: Բա էլ ^մնց չի կտրիճը փայփայի իր հրացանը: Նրա նանը չը մեռնի. նրանից աւելի հաւատարիմ ընկեր ու պաշտպան մարդ կարո՞ղ է գտնել արդեօք:*

Երբ նա կախուած է քո ուսից, երբ նրա փամփուշտներն աջ ու ձախ զարդարում են դօշդ ու թիկունքդ, այն ժամանակ գնում ես արխային ¹⁾ դորն ուզում ես. սար ու ձոր, դաշտ ու քօլ ²⁾ ոտիդ տակն ես տալիս, ոչ լիսի ես նայում, ոչ մթնի, ոչ մարդ, ոչ գաղան, ոչ ասլան ³⁾, ոչ դաւիլան ⁴⁾ քո առաջը չեն կարողանում կտրել, կարծես Աստուծու պահապան հրեշտակը միշտ լինի քո քամակում կանգնած: Պատահում ես թշնամուդ, ձեռքերդ չեն դողում, սիրտդ չի թուլանում, վիզդ նրա առաջին չես ծռում, այլ լանդուզն ու Համարձակ նայում ես նրա երեսին, խրոխտ ձայնդ լսել ես տալիս նրան, և երբ նա ուզում է քո կեանքի թելը կտրել, քեզ կողպտել ու սպանել, ձեռաց Հանում ես հրացանն ուսիցդ, փամփուշտը դնում նրա մէջ ու մահաբեր գնդակը նրան փէշքէշ ուղարկում, և նա, սատանի ձաղը, պզգալով գնում է ու նրա ճակատամիջում մեխւում: Նա էլ է ուղարկում մահաբեր գնդակ. նա էլ գէնք ունի. այնքան նամարդ չես, որ անդէնի դէմ կուես: Նա քեզ, դու նրան՝ փոխադարձաբար ուղարկում էք զրնգակներ. մէկը ձեզանից, կամ հէնց երկուսդ էլ կարող է պատահել, որ ընկնէք, բայց ոչ նա-

մարդի, այլ քաջի ու հերոսի մահով: Կտրիճի Համար դա նախանձելի մահ է, ուրեմն օնց կարող է նա չը սիրել իր հրացանն ու փամփուշտները:

Տղէքը սարքւում են. իւրաքանչիւրը վերցնում է իր հրացանն իր ձեռքն ու կանգնում որոշուած տեղում. նրանք պատրաստւում են նշանի դնել: Տղերանցից մինն ընտրում է նըշանը. նա ցոյց է տալիս շրջապատող ծառերից մէկի ծալքին մի չոփ, մի փոքրիկ ճղնիկ ու առաջարկում է նրան գնդակով խփել, կտրել ու թռցնել այնտեղից: Տղէքը Համաձայնւում են, կամ մի ուրիշ, աւելի դժուար նշան են ընտրում ծառերի ծալքերին, ու վերջապէս ըսկսւում է հրացանաձգութիւնը. գնդակները միմեանց ետեւից գնում են դէպի նշանը. նրանց պրզ-վրզոցն ականջ է ծակում. թինդ ու դղըր-դոցն ընկնում է Նահատակի ձորը. արձագանքներ մինը միւսից խրոխտ լսւում են շրջապատող լեռանց խորշերում: Հարսներն ու աղջիկները շարէ շար կանգնած բլրակի գաղաթին՝ մեծ հետաքրքրութեամբ դիտում են հրացանաձգութիւնը: Նրանց Հայեացքները տղերանց ջանք կրակ են դրում, և իւրաքանչիւրը նրանցից գործ գնելով իր բոլոր Հմտութիւնը՝ աշխատում է առաջինը խփել նշանին: Մրցումը գնալով

1) Միամիտ: 2) Անտառ: 3) և 4) Առիւծ և վագր:

սաստկանում է. գնդակների անընդհատ գնացքը դէպի նշանը շարունակում է: Տղէքն էլ աջալամա ¹⁾ չեն տալիս: Հեշտ բան է, ինչ է աջալամա տալ, անտարբեր մնալ դէպի մրցումը, երբ ետեւից հարելը առ սեռակ աչեր, կրակի պէս միշտ վառ ու այրող նայում են քեզ վրայ. էլ ո՞նց չի պէժին-կրակին ²⁾ անես նշանին խփելու համար. քիչ է մնում կեանքդ մահու տաս, քանի գիտես, որ այդ բոպէին նայում են յատուկ քո ետեւից մի գոյգ կրակոտ աչքեր, աննման, հրաշալի, հրապուրիչ ու հոգեհանիչ աչեր, և այնտեղ, պճնազարդ հարսների ու աղջկերանց խմբի մէջ՝ քեզ սպասում է կեանքի ամենամեծ ու ամենաբարձր պարգևը... Փամփուշտները միմեանց ետեւից դնում են հրացանի մէջ ու հուպ տալիս նրա վէտին. նա թնդում է. ձորերն ու սարերը դղրդում են կրկին. նայում ես նշանին. նա գեռ տեղն է. իսկ «նա», ջանի կրակը, գեռ նայում է քեզ վրայ. նրա յոյսը քեզանից չի կտրում. գիտես, որ նա ուզում է, աղաչում է այդ բոպէին բոլոր սրբերին, որ դու առաջինը լինես տղերանց մէջ. գիտես, որ նրա սիրտն այդ բոպէին հալ ու մաշ է լինում, վեր ու վայր թռթռում. նրա

¹⁾ Հանգիստ չեն առնում: ²⁾ Ջատ աշխատես, ուժիցդ վեր:

աչքերից կրակ է թափում, որը զուշի թւում դալիս է ու ընկնում քո սիրտը և քեզ էլ կրակ կտրում: Գիտում ես էլի մի փամփուշտ, էլի հուպ ես տալիս հրացանի վէտին. թնդում է նա. յանկարծ մի ընդհանուր իրարանցում է ընկնում տղերանց մէջ. հրացաններն ու փամփուշտները կարծես սառչում են նրանց ձեռքերում. լսում են ուրախութեան ու զայրոյթի աղաղակներ. ցրում է վառօդի ծուխը, նայում ես նշանին. նա արդէն չըկայ. գնդակը վերջապէս հասել է նրան, պոկել է ծառի ծայրից, տարել ու անհետացել է նրան Նահատակի ձորում: Ո՛հ, ուրախութեանդ էլ չափ չը կայ. բաց քեզանից շատ՝ գիտես, որ ուրախ է նա. այդ քեզ նոր զուաթ է տալիս, և դու կարծես թշնամու մի ամբողջ բանակ լինես ջարդած, ջախջախած... «Հալալ ըլի քու կերածը, դու յաղթեցիր»,—լսում ես չորս կողմիցդ. ուրախութիւնդ անչափ է ու անսահման. զրանից աւել էլ ինչ վարձատրութիւն կարող է լինել աշխարհում կտրիճի համար: Նա այդ վարձատրութիւնը ստանում է Նահատակի տօնին Տեմբլայ ձորում:

Տղէքը կրկին ընտրում են նոր նշան. կրկին սկսում է հրացանաձգութիւնը, որը վերջանում է կրկին մի նոր բաղդաւորի յաղթութեամբ: Օ՛,

բաղդաւոր են յաղթողները, շատ բաղդաւոր. նրանց խաբարը գնում է օխտը սարի, օխտը ձորի քամակ, անցնում գիւղից գիւղ, ու ջանիւ-ջհուլ աղջկերանց սրտերը հալ ու մաշ անում.... Յանկարծ կանաչ տախտի մէջ երևում է դա-ւալն իր խմբով: Նա ծըւծուացնում է գունենն. այդ նշանակում է՝ «տղէք, լաւ բօլ ¹⁾ պէծին-կրակին ²⁾ արիք, լաւ բօլ գիւլլա-բարութ փը-չացրիք. դրանով ձեր սրտի ետրան սաղանալ չի. հմի էլ եկէք այտտեղ ու այս կանաչ, ծաղ-կափթիթ տախտում հարս ու աղջկերանց պա-րերը տեսէք, ձեր սրտի դարդերին այտտեղ դար-ման փնտռեցէք:» Հրացանաձգութիւնը դադա-րում է: Տղէքը գնում են ու շարւում դաւալի չորս կողմում. նրա շուրջը կազմում է մի մեծ շրջան: Վանայք խմբւում են դաւալից մի քանի քալ հեռու: Հարսները ծածկում են երեսները զեանդրուկներով, որպէս զի տղէքը նրանց աչք-ունքը չը տեսնեն: Հասակաւոր կանայք աղ-ջկերանց հերթով դուրս են բերում դաւալի ա-ռաջը: Սկզբում նրանք դիմադրում են, շատ են դէս ու դէն անում, շատ են նազ ու սազ բանեցնում, բայց ճար չը կալ, վերջապէս հա-մաձայնում են ու դուրս գալիս դաւալի առա-

¹⁾ Բաւականին: ²⁾ Չարչարուեցիք:

ջը: Նրանք պարում են. ո՞նց են պարում. լորն ու կաքաւն անգամ կը նախանձեն նրանց, այն-պիսի քնքշութեամբ են նրանք դէս ու դէն շարժւում ու սուղրուղ տալիս կանաչ խոտերի ու ծաղիկների վրայ: Նրանք կարծես օդի մէջ լողում են. աչքդ չի տեսնում, թէ ինչպէս են նրանց ոտները զետնին դիպչում: Դէ էլ ո՞նց չի ինելքահան լինեն տղէքն այդ հրաշալի պատ-կերը զիտելիս: Մի աղջիկ վերջացնում է պա-րը, միւսին են մէջ բերում, և այդպէս դաւա-լի առաջով միմեանց ետեւից անցնում են սի-րուն աղջիկներ ու նազելի հարսներ, որոնք շատ սրտերի մէջ են կրակ զցում ու գիւլլա-խորով անում նրանց: Ազապ տղէքն այդտեղ իրանց նեասիբը ¹⁾, իրանց սրտի ընտրեալին են փրնտ-ռում, նրան, որին ճակատագիրը նշանակել է իրանց համար, որը դարման կարող է անել նրանց դարդին ու վերջ դնել նրանց ցաւերին: Նահատակի տօնին ընտրածը Աստծու Իրան ուղարկածն է: Նա Վարդանի պէս ջիւան տղէք կը ծնի. նա Նախշունի պէս հաւատարիմ կը լինի իր մարդին, և միայն զերեղմանի խոր-հրդաւոր խաւարը կարող է նրանց բաժանել միմեանցից:

Պարում է դաւալի առաջին մի կարմրաթշիկ,

¹⁾ Իրանց վիճակուածին:

նազելի աղջիկ: Անթիւ, անհամար աչքեր ուղ-
ղուած են դէպի նա: Զգալով այդ, նա աւելի
ու աւելի է կարմրում. ամենահրաշագեղ վարդի
ընեխն ինչ է, որ այդ ընդէին համեմատուի նրա
հետ. աշխարհիս երեսին ոչ մի տեղ, Աստծու
Իրան պատի տակին անգամ, նոյն իսկ Նդեմում,
ուր էր դրախտը, առաջին մարդկանց ծաղկա-
փթիթ երջանկավայրը, այդպիսի վարդ չի բաց-
ուել երբէք... Նա շարունակում է պարել: Կայ
մէկը տղերանց մէջ, որը նրան աչքադրել է
վաղուց. նա այդտեղ առաջին անգամն է մո-
տից տեսնում նրան. նրա սիրտը թռթռում է.
նա էլ չի կարողանում իրան գսպել, դուրս է
դալիս տղերանց խմբից, կանգնում է դաւալի
առաջին ու հրապարակով շօքօշ է տալիս պա-
րող աղջկան. նա ընդունում է շօքօշն ու կրակ
կտրած շարունակում իր պարը: Այդ նշանակում
է, որ ջահիլ տղէն մասամբ իր մութրազին
հասաւ. նա երկար փնտռում էր նրան և
այդտեղ վերջապէս գտաւ, խորհրդաւոր առա-
ջարկութիւնն արաւ, թայ ու թիւշ ¹⁾ տղե-
րանց առաջին առաջարկեց նրան իր ձեռքն ու
սիրտը. և նա ընդունեց այդ առաջարկը: Նրանք
այդ ընդմէջ միմեանց են պատկանում. նրանք
արդէն իրանց շրթունքները մօտեցնում են եր-

¹⁾ Հասակակից:

ջանկութեան բաժակին, իսկ նրանց հայրերին
ու մայրերին մնում է խնամութիւնն սկսել,
իրար տներ խօնչա ¹⁾ ուղարկել ու իրանց ջա-
հիլ-ջհուլ խիզանի պսակի հոգսը քաշել, որ երբ
ժամանակը հասնի, դաւալն հրետին իր զունին
փչի նորափեսանց տան կտրին... Ի՛, մութրազեթ-
րան է ս. Վարդան Նահատակը. նրա սուրբ
գօրութեանն ու նրա լիս երեսին մատաղ գնամ ես:

Արեգակը կամաց-կամաց թեքում է դէպի
արեւմուտք: Ուխտաւորները պատրաստում են
ճանապարհուելու տուն: Ղաւալն իր խմբով կանգ-
նում է տեղից: Տղէքն իսկույն ձեռք ձեռք են
տալիս ու սկսում եալլին ու զօմփին ²⁾. պարե-
լու հերթը հիմա նրանցն է: Հարսներն ու աղ-
ջկերքը վերցնում են մի-մի շիշ Նահատակի
աղբրի սուրբ ջրից ու կրկին գիւղար-գիւղար,
հաղար ու մի նագով-սագով, հարսի մանուշակ
քաղելով ուղեւորում են իրանց գիւղերը: Տղէ-
քը դաւալի առաջն ընկած՝ եալլի ու զօմփի
պարելով գնում են նրանց ետեւից:

Ջահիլ-ջհուլ խիզանն ուրախ են ու գուարթ.
նրանցից շատերն այնտեղ կանաչադարձ տախ-
տում, դաւալի առաջին, իրանց մութրազի տու-
տը ³⁾ բռնեցին. ապագան արդէն ժպտում է

¹⁾ Քաղցրաւէնիք, միրգ ու գաթաներ: ²⁾ Զօմփին
պարում են երկու հոգի ձեռք ձեռքի տուած: ³⁾ Ծալքը:

նրանց: Ահր զուր չեն նրանք զնում Նահատակ
ու աղօթում այնտեղ մուրազատու զիւցաղնի
զերեզմանի վրայ...

1897 թ. Բանանց.

6461

2013

2013

